

Ο αγροτικός εκσυγχρονισμός του μεσοπολέμου συνοδεύτηκε από μεγάλης κλίμακας αντιπλημμυρικά και εγχειοβελτιωτικά έργα. Η αμερικανική εταιρεία Foundation ανέλαβε το 1925 την κατασκευή παρόμοιων έργων στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης

«Οι μεγάλοι Αρχιερείς εις τον ναόν της Φύσεως»:

Η ανάδυση των γεωπόνων στη μεσοπολεμική Ελλάδα

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης

Αν. Καθηγητής Νεώτερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας ΕΚΠΑ

«ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΑΡΧΙΕΡΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΝΑΟΝ ΤΗΣ ΦΥΣΕΩΣ¹»: Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΩΝ ΓΕΩΠΟΝΩΝ ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Υιοθετήθηκαν οι ορθογραφικές επιλογές του κ. Πλουμίδη

I. Η παγκόσμια αγροτική κρίση (δεκαετία 1920)

Ο αγροτικός τομέας και τα προβλήματά του, καθώς και ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας αποτέλεσαν ένα από τα κρίσιμα ζητήματα της Ανατολικής Ευρώπης και ευρύτερα της ευρωπαϊκής ηπείρου την περίοδο του μεσοπολέμου. Ο λόγος γι' αυτό ήταν η διεθνής κρίση στην αγροτική οικονομία, που έπληξε την υφήλιο μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και καθ' όλη τη δεκαετία του 1920. Η παγκόσμια αγροτική κρίση, η οποία επισκιάστηκε από τη Μεγάλη Ύφεση του 1929 και γι' αυτό έχει σε μεγάλο βαθμό αποσιωπηθεί ιστοριογραφικά, είχε πολλαπλές επιπτώσεις σε όλα τα επίπεδα (το οικονομικό, το κοινωνικό και το πολιτικό) και επέφερε μεγάλες αλλαγές στον ρόλο του κράτους στην οικονομία και στην κοινωνία. Η επίλυση της αγροτικής κρίσης της δεκαετίας του 1920 έπεσε στους ώμους των γεωπόνων και, ως εκ τούτου, αποτέλεσε το εφαλτήριο της ανάδυσής τους στο προσκήνιο της δημόσιας ζωής. Το εντυπωσιακό είναι ότι ο ρόλος των γεωπόνων δεν περιορίστηκε σε τεχνικά ζητήματα της γεωργίας, αλλά επεκτάθηκε σε μια σειρά από άλλα ζητήματα της αγροτικής υπαίθρου (όπως το ζήτημα του βιοτικού επιπέδου των αγροτών, της αστυφιλίας, της εποικισμού των προσφύγων), αλλά και ευρύτερα προβλήματα της εθνικής οικονομίας (όπως το πρόβλημα της σιτάρκειας) και της ιδεολογίας του ελληνικού κράτους. Έτσι, μέσα από τις συμπληγάδες της κρίσης διαμορφώθηκε το προφίλ του «γεωργοοικονομολόγου» (βλ. παρακάτω), δηλαδή του γεωπόνου οικονομολόγου και δημοσιολόγου, που δεν είναι απλώς ένας τεχνοκράτης και ειδικός επιστήμονας, αλλά έχει επίσης ιδιαίτερο και βαρύνοντα λόγο για τα κοινά.

Συγκεκριμένα, η οξεία κρίση στη διεθνή αγροτική οικονομία έγινε αισθητή αμέσως μετά τη λήξη του Μεγάλου Πολέμου και κορυφώθηκε τα έτη 1924 και 1928. Το ξέσπασμα της κρίσης στην Ευρώπη οφειλόταν στην υπερπαραγωγή γεωργικών προϊόντων στις υπερπόντιες χώρες (επί παραδείγματι, υπερπαραγωγή σίτου στις ΗΠΑ και στον Καναδά, καφέ στη Βραζιλία, ερίων στην Αυστραλία κτλ.), καθώς και δημοτριάκων στη Ρωσία (χάρη στη Νέα Οικονομική Πολιτική του Λένιν) στα χρόνια του πολέμου, η οποία το 1919-1920 έμεινε αδιάθετη. Το άμεσο αποτέλεσμα αυτής της υπερπροσφοράς ήταν η κάθετη πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων σε διεθνές επίπεδο και η δραστική μείωση του εισοδήματος των αγροτών, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να οδηγηθούν στην υπερχρέωση και, εν τέλει, στη χρεοκοπία². Ένας Ελβετός,

¹ Δημ. Λ. Ζωγράφος, «Γεωργικά κηρύγματα: Α΄ Γη – Γεωπονία – Γεωπόνος», στο *Γεωργικών Δελτίον* (του Υπουργείου Γεωργίας), τεύχος Α΄ (Ιανουάριος-Μάρτιος 1930), σελ. 29.

² Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίση ιδία εν Ελλάδι*, τύποις Κωνσταντινουπόλεως, Αθήναι 1931, σελ. 8, 10, 21-23· Wilhelm Abel, *Crises agraires en Europe (XIIIe-XXe siècle)*, Flammarion, Παρίσι 1974, σελ. 393-398· Gerold Ambrosius και William H. Hubbard, *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1989, 169.

Θερισμός με δρεπάνια. Μέχρι τον μεσοπόλεμο η ελληνική γεωργία διατηρούσε ακόμη πολλά αρχαϊκά χαρακτηριστικά

Ο αγροτικός εκσυγχρονισμός και η αύξηση της αγροτικής παραγωγής αποτέλεσαν βασική προτεραιότητα της πολιτικής ηγεσίας και των γεωπόνων την περίοδο του μεσοπολέμου. Στη φωτογραφία, ο γεωπόνος Πέτρος Καναγκίνης (πρώτος από δεξιά) με άλλους συναδέλφους του σε πρότυπη καλλιέργεια κάπου στη Β. Ελλάδα, δεκαετία 1930 (αρχείο Μαριολοπούλειου – Καναγκίνειου Ιδρύματος Επιστημών Περιβάλλοντος)

ειδικός στη Γεωργική Οικονομία, επισήμανε σε διεθνές συνέδριο το 1923: «[...] ο παγκόσμιος πόλεμος και τα επακολούθησαντα γεγονότα έφεραν εις πολύ δυσχερή θέσιν την γεωργίαν όλων των χωρών. Η περίοδος ευτυχίας των γεωργών δεν διήρκεσε παρά ελάχιστα, περί τα τέλη του πολέμου και ολίγον μετά την ειρήνην, οπότε επηκολούθησε ταχέως περίοδος καταπτώσεως. Η σημερινή κατάσταση της γεωργίας δεν είναι αξιοζήλευτος, διότι οι γεωργοί παντού λαμβάνουν πολύ μικρότερον μέρος του εθνικού εισοδήματος παρά προ του πολέμου. Η υποτίμησις των γεωργικών προϊόντων μετά τον πόλεμον είναι πολύ μεγαλύτερα από την ελάττωσιν των ημερομισθίων, των μισθών και των εμπορικών κερδών³.

Η κρίση αυτή αποδείχθηκε ιδιαίτερα επώδυνη στις υπανάπτυκτες σιτοπαραγωγές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες μαστίζονταν από χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας, αγροτικό υπερπληθυσμό και έλλειψη κεφαλαίων⁴.

Σε πολιτικό επίπεδο, η κρίση στη γεωργία οδήγησε το αγροτικό κίνημα σε ριζοσπαστικοποίηση. Στη Γερμανία, εν μέσω της κρίσης που έπληξε τη γεωργία, αναδύθηκε ένα ριζοσπαστικό αγροτικό κίνημα (που αυτοαποκαλούνταν Landvolk), το οποίο με

τη σειρά του έδωσε ώθηση στους εθνικοσοσιαλιστές του Χίτλερ και, γενικότερα, στην άκρα δεξιά. Έτσι, στις εθνικές εκλογές του 1928 το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα έλαβε στις χειμαζόμενες αγροτικές περιοχές του γερμανικού Βορρά εντυπωσιακά ποσοστά της τάξης του 29-37%, τη στιγμή που το πανεθνικό του ποσοστό ήταν μόλις 2,6%⁵. Στην Ανατολική Ευρώπη τη δεκαετία του 1920 κυριάρχησαν τα αγροτικά κόμματα (με πρωτοκορυφαίο και ισχυρότερο το βουλγαρικό), ένα πολιτικό φαινόμενο που ο ιστορικός Edgar Hösch προσδιορίζει ως «πράσινη εξέγερση» («grüne Erhebung»)⁶. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το 1923 ιδρύθηκε το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος (ΑΚΕ), ως κόμμα της αγροτικής τάξης. Όπως και στα άλλα αδελφά κόμματα, πρωταγωνιστικό ρόλο στην ίδρυση του ΑΚΕ είχαν οι γεωπόνοι: Ο Χρυσός Ευελπίδης συνέταξε το πολιτικό πρόγραμμά του, ενώ ο Σπυρίδων Χασιώτης (βλ. παρακάτω) ανέλαβε την προεδρία του πρώτου συλλογικού προεδρείου του, ενώ οι Ιωάννης Καραμάνος και Δημήτριος Μαργέτης υπήρξαν μέλη της πρώτης Διοικητικής Επιτροπής του. Το ΑΚΕ δεν κατόρθωσε να καταστεί υπολογίσιμος πολιτικός παράγοντας: κατετράχεται από αλληπάλληλες διασπάσεις και εσωτερικές διενέξεις και το πανελλαδικό ποσοστό του στις εθνικές εκλογές (1923-1936) δεν ξεπέρασε το 6-7%. Έτσι, παρέμεινε (κατά την παρατήρηση του ιστορικού Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου) ένα κόμμα των «αυξημένων προσδοκιών», δηλαδή απαιτούσε με ριζοσπαστικό τρόπο την επιτάχυνση και διεύρυνση των αγροτικών μεταρρυθμίσεων που είχαν νομοθετήσει νωρίτερα (1917-1923) οι βενιζελικές κυβερνήσεις⁷.

Το ΑΚΕ ήταν ένα ακόμα απότοκο της διεθνούς αγροτικής κρίσης, της οποίας οι επιπτώσεις στην Ελλάδα υπήρξαν αρκούντως δριμείς: οι τιμές των ελληνικών γεωργικών προϊόντων, οι οποίες σημείωσαν κατακόρυφη και συνεχή άνοδο σε όλη τη διάρκεια της πολεμικής περιόδου (1912-1923), σημείωσαν πτώση το 1924· η κάμψη ξεπεράστηκε προσωρινά το 1926 και επακολούθησε άνοδος μέχρι το 1928, οπότε ξεκίνησε νέα διολίσθηση, η οποία αντιστράφηκε μόλις το 1937, ενώ ταυτόχρονα η συνολική αξία της ελληνικής γεωργικής παραγωγής παρέμεινε στάσιμη (σε σταθερές τιμές) από το 1923 έως το 1932⁸. Η νέα έξαρση της κρίσης το 1928 ήταν δραματικότερη της πρώτης και διήρκεσε μέχρι το 1933⁹. Μέχρι την παρέμβαση του κράτους στην αγροτική οικονομία στο τέλος της πρώτης μεσοπολεμικής δεκαετίας, η παγκόσμια κρίση συμπίεσε και διατήρησε σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα το εισόδημα των Ελλήνων αγροτών: Το 1927 το μέσο εισόδημα μιας γεωργοκτηνοτροφικής οικογένειας στην Ελλάδα ήταν μόλις 282,4 (αμερικανικά) δολάρια, τη στιγμή που το μέσο οικογενειακό εισόδημα στη χώρα ανερχόταν σε 377,9 δολάρια¹⁰. Η μείωση του αγροτικού εισοδήματος συνέπεσε με την κάμψη των στρεμματικών αποδόσεων από το 1923 και έως το 1931 σε ένα μεσοσταθμικό ποσοστό της τάξης του 20% (βλ. Πίνακα 2)· οι δύο αυτοί παράγοντες επέτειναν από κοινού

⁵ Heinrich A. Winkler, Βαϊμάρη: *Η ανάγερση δημοκρατία 1918-1933*, μτφρ. Αντζή Σαλταμπάση, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, σελ. 197-200, 214, 230· Benjamin Carter Hett, *Ο θάνατος της δημοκρατίας. Η πτώση της Βαϊμάρης και η άνοδος του ναζισμού*, μτφρ. Φωτεινή Πίπη, εκδ. Διόπτρα, Αθήνα 2019, σελ. 119-120, 138.

⁶ Edgar Hösch, *Geschichte der Balkanländer: Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, C.H. Beck, Μόναχο 1988, σελ. 206-209.

⁷ George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles 1983, σελ. 173· Του ιδίου, *Μετά το 1922: η παράταση του δικασμού*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2017, σελ. 383-386. Για το ΑΚΕ, βλ. γενικότερα: Constantine P. Trachanas, «The Agrarian Political Party of Greece: Politics and Peasants, 1922-1936», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ 1989, σελ. 43-81, 112-253. Κωνσταντίνος Μαυρέας, «Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936», στο *Νεοελληνική κοινωνία: ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις* (συλλογικό έργο), επιμ. Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1993, σελ. 119-147· Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μτφρ. Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, τόμος Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, σελ. 1119-1120, 1185-1186· Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2010, σελ. 49-95· Spyridon G. Ploumidis, «Agrarian politics in inter-war Greece: The Stillborn "Peasant" Parties (1923-1936)», στο *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica* 9 (2012), σελ. 62-87· βλ. και Χρυσός Ευελπίδης, *Σύστημα ελληνικής αγροτικής πολιτικής*, τόμος Β' (Αγροτικών Προγράμματα), τύποις Αγκύρας, Αθήνα 1923.

⁸ Κώστας Κωστής, *Αγροτική οικονομία...*, ό.π., σελ. 45-48, 50-55, 58· Θεόδωρος Διον. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία, κοινωνία, κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα 1991, σελ. 33, 44-49, 70· Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* (συλλογικό έργο), επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, τόμος Β'1: *Ο μεσοπόλεμος 1922-1940*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 210-216.

⁹ Κώστας Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2019, σελ. 141-142· Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του μεσοπολέμου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σελ. 240, 245.

¹⁰ Χρυσός Ευελπίδης, «Η γεωργία εις τα Βαλκάνια», στο περ. *Εργασία*, τεύχος 1 (11 Ιανουαρίου 1930), σελ. 27· Σ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα...*, ό.π., σελ. 238.

³ Ernst Laur, «Διεθνή γεωργικά προβλήματα», στο περ. *Τα Νέα Γεωπονικά*, τεύχος 3 (Μάρτιος 1924), σελ. 24.

⁴ Λ.Σ. Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια μετά το 1453*, μτφρ. Ελένη Δελιβάνη, επιμ. Βασίλης Κ. Γούναρης, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007, [1958], σελ. 1104, 1106-1108· Ivan T. Berend, *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London 2001 [1998], σελ. 255-259. Την περίοδο 1925-1929 ο σταθμικός δείκτης των διεθνών τιμών του σίτου μειώθηκε από το 100 στο 72, ενώ το διάστημα 1928-1933 σημείωσε νέα πτώση της τάξεως του 58,8%. Βλ. Giorgio Candeloro, *Storia dell'Italia moderna*, vol. 9: *Il fascismo e le sue guerre (1922-1939)*, Feltrinelli, Μιλάνο 1990, σελ. 121· Χρυσός Ευελπίδης, *Θεωρία και πράξις αγροτικής πολιτικής και οικονομίας*, τόμος Α', εκδ. Φλάμμα, Αθήνα 1939, σελ. 261. Στην Ελλάδα, ειδικότερα, η οποία δεν ήταν εξαγωγός σιτοπαραγωγός χώρα, τα έτη 1927-1931 ο δείκτης τιμών του σίτου (βάση 1923 = 100) μειώθηκε από 151 σε 117 (Κώστας Π. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Τα τεκμήρια, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σελ. 43, Πίνακας 14).

Το Γεωργικόν Δελτίον του Υπουργείου Γεωργίας εκδιδόταν συνεχώς, με μικρές διακοπές, από το 1900 μέχρι και το 1970 περίπου

την υπερχρέωση των νέων μικροϊδιοκτητών, που είχαν επωφεληθεί από την αγροτική μεταρρύθμιση, και προκάλεσαν ενίσχυση του ρεύματος της αστυφιλίας¹¹. Η υπερχρέωση των νέων γεωργών ήταν όντως δραματική και επιδεινώθηκε μάλιστα στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930: το 1937 το αγροτικό χρέος αντιπροσώπευε το 43,3% του ακαθάριστου αγροτικού εισοδήματος και αφορούσε το 70% των γεωργών της Ελλάδας¹².

Ως φυσικόν, κεντρικό ρόλο στον σχεδιασμό και στη διατύπωση προτάσεων για την πρακτική αντιμετώπιση της δριμείας κρίσης διαδραμάτισαν οι γεωπόνοι και οι ειδικοί του αγροτικού τομέα της οικονομίας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Χρυσού Ευελπίδη (1895-1971), ο οποίος αποτελεί το αρχέτυπο του Έλληνα γεωπόνου – «γεωργοοικονομολόγου» (μιας υβριδικής ακόμη ιδιότητας¹³) εκείνης της μεσοπολεμικής εποχής και ο οποίος από το 1935 διετέλεσε καθηγητής της Αγροτικής Νομοθεσίας και Πολιτικής στην Πάντειο Σχολή, ενώ το 1954 ήταν τακτικός καθηγητής της Γεωργικής Οικονομίας στην Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή των Αθηνών (ΑΓΣΑ), τον πρόδρομο του Γεωπονικού Πανεπιστημίου¹⁴. Αναλύοντας την παγκόσμια κρίση, ο Χρ. Ευελπίδης (ο οποίος διακρίθηκε για τον πλούτο και την εγκυρότητα των οικονομετρικών στοιχείων του) σημειώνει τον Νοέμβριο του 1930 ότι αυτή «οφείλεται, ως και αι προηγούμεναι γεωργικά κρίσεις, εις την πτώσιν των τιμών των γεωργικών προϊόντων» λόγω της υπερπαραγωγής «κατά την πολεμικήν περίοδον» (1914-1918). Η «γεωργική κρίσις» αποτελούσε «πολυσιχίδες οικονομικόν φαινόμενον», διάφορο της βιομηχανικής και της χρηματοπιστωτικής κρίσης που έκανε την εμφάνισή της το 1929, και ήταν «ένα εκ των σοβαρωτέρων συγχρόνων προβλημάτων προοριζόμενον να έχη σοβαρότατον αντίκτυπον οικονομικόν, κοινωνικόν και, πιθανώς, πολιτικόν».

Όσον αφορά δε τις προεκτάσεις της «γεωργικής κρίσεως» ο Χρ.

11 Κώστας Κωστής, *Οι τράπεζες και η κρίση 1929-1932*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος – Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1986, σελ. 24-25, 42. Του ιδίου, *Αγροτική οικονομία...*, ό.π., σελ. 45-54, 58, 110, 136, 138. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σελ. 126. Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», ό.π., σελ. 215, 223. Νικόλαος Μαρτίνος, «Η αγροτική πολιτική στο μεσοπόλεμο: τα όρια και οι δυνατότητές της», στο *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο*, επιμ. Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος και Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος, *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου* (Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 3-5 Νοεμβρίου 2004), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σελ. 244.

12 Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία...*, ό.π., σελ. 137-138. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία, κοινωνία, κράτος...*, ό.π., σελ. 69.

13 Από τη σκέψη της γεωπονίας με την οικονομική επιστήμη διαμορφώθηκε ο μεικτός κλάδος της γεωργοοικονομικής. Η γεωργική οικονομική στηρίζεται τόσο στα πορίσματα της γεωπονίας, όσο και στα διδάγματα των οικονομικών και των κοινωνικών επιστημών. Όσοι σπούδαζαν τον ειδικό αυτό κλάδο της ιδιωτικής οικονομικής χαρακτηρίζονταν «γεωργοοικονομολόγοι». Βλ. *Λεξικό οικονομικών επιστημών* (συλλογικό έργο), επιμ. Χρήστος Ν. Τόσης, τόμος Α', εκδ. Πάμισος, Αθήνα 1984, σελ. 206.

14 *Χρυσός Ευελπίδης – Αφιέρωμα*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1972, σελ. 26-27.

Ευελπίδης επισημαίνει: «Είνε αληθές ότι η σημερινή κρίσις είναι γενικωτέρα, επεκτεινομένη και εις τους άλλους κλάδους της παραγωγής, ειδικώτερον δε εις την βιομηχανίαν. Είνε αναμφισβήτητος η επίδρασις της γεωργικής κρίσεως επί όλων των κλάδων της παραγωγής, αφού οι γεωργοί αποτελούν την μεγάλην μάζαν των καταναλωτών βιομηχανικών προϊόντων, ως και τους κυριωτέρους τροφοδότας του εμπορίου και των συγκοινωνιών. Παρά την αλληλεξάρτησιν όμως των κοινωνικών φαινομένων, πρέπει να διαστείλωμεν τας κρίσεις της γεωργίας από τας κρίσεις της βιομηχανίας, καθότι αύται δεν οφείλονται εις τα αυτά αίτια, δεν διέπονται από τους αυτούς κανόνας και δεν είναι δυνατόν να θεραπευθώσι δι' ομοίων μέτρων».

Με άλλα λόγια, οι κυκλικές κρίσεις του βιομηχανικού καπιταλισμού επηρέαζαν λιγότερο την Ελλάδα, μια κατεξοχήν αγροτική χώρα (όπου η γεωργία συνέχισε καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου να εισφέρει το μέγιστον του εθνικού εισοδήματος, το 37,1% έναντι του 17,1% της μεταποίησης το 1936, ενώ το ποσοστό των γεωργών και των κτηνοτρόφων άγγιζε το 60% του συνολικού πληθυσμού), απ' ό,τι οι διακυμάνσεις στη διεθνή αγορά των γεωργικών προϊόντων¹⁵.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πτώση των τιμών των ελληνικών εξαγωγικών προϊόντων το 1930 εν συγκρίσει προς τον Σεπτέμβριο του 1929 (σε τρέχουσες τιμές)

ΓΕΩΡΓΙΚΟ ΠΡΟΪΟΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΜΕΙΩΣΗΣ
Σταφίδα	9%
Καπνά	13%
Ελιές	14%
Οίνος	15%
Ελαιόλαδο	18%
Σύκα	23%
Μούστος	34%
Εσπεριδοειδή	34%
Κουκούλια	43%

ΠΗΓΗ: Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίσις ιδία εν Ελλάδι*, τύποις Κωνσταντινουπόλεως, Αθήναι 1931, σελ. 11.

Ειδικότερα όσον αφορά την ελληνική αγορά, ο Χρ. Ευελπίδης επισημαίνει ότι το 1924, κατά την πρώτη κορύφωση της κρίσης, οι τιμές έπεσαν μεν απότομα, αλλά από ένα επίπεδο πολύ ανώτερο του προπολεμικού (κατά 50%-60%), ενώ, αντίθετα, το 1928 οι επιπτώσεις στους παραγωγούς ήταν πολύ δριμύτερες, καθώς τα σημεία εκκίνησης των προϊόντων τους κινούνταν ήδη σε

15 Χρ. Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίσις...*, ό.π., σελ. 6-8, 22, 14-15, 53. Του ιδίου, «Εις πόσον ανήλθεν κατά το έτος 1936 το εθνικόν εισόδημα της Ελλάδος», στο περ. *Εργασία*, τεύχος 418 (2 Ιανουαρίου 1938), σελ. 8-9. Στην απογραφή του 1928 το ποσοστό των απασχολούμενων στη γεωργία, στην κτηνοτροφία, στη θήρα και στην αλιεία υπολογίστηκε σε 56,6%. Βλ. Χρυσός Ευελπίδης, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος*, εκδ. Αργ. Παπαζήση, Αθήναι 1950, σελ. 112. *Στατιστικά μελέται 1821-1971. Η στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος*, Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών ΕΚΚΕ, Αθήναι 1972, σελ. 174. Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία...*, ό.π., σελ. 49, 51 (Πίνακες 18 και 20). Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σελ. 49, 58. Μ. Mazower, ό.π., σελ. 72. Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τόμος Β', Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005³, σελ. 976, όπου το ποσοστό αυτό υπολογίζεται σε 61,11%.

«ελάχιστα» επίπεδα. Αυτή η κατάσταση οφειλόταν όχι μόνο στη διεθνή άσχημη συγκυρία, αλλά και στα δομικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας: η ελληνική αγροτική οικονομία υφίστατο σαφώς «τον αντίκτυπον των τιμών εις τα μεγάλα κέντρα παραγωγής και καταναλώσεως», αλλά επιβαρυνόταν σε μεγαλύτερο βαθμό από την εκτεταμένη, κατά περιφέρειες, μονοκαλλιέργεια (για παράδειγμα, σίτου στη Θεσσαλία, σταφίδας στην Πελοπόννησο, βάμβακος στην Κωπαΐδα, καπνού στην Ανατολική Μακεδονία κτλ.), η οποία περιόριζε τα περιθώρια αυτοκατανάλωσης, διατροφικής αυτάρκειας και, κατ' επέκταση, αυτοάμυνας των Ελλήνων γεωργών απέναντι στη διεθνή κρίση. Τα ελληνικά εξαγωγικά προϊόντα (καπνός, σταφίδα, ελαιόλαδο, ελιές, εσπεριδοειδή κτλ.), ως «είδη πολυτελείας μάλλον», πλήττονταν δριμύτερα από την κρίση, ενώ η αύξηση των εργατικών ημερομισθίων και του κόστους παραγωγής στην Ελλάδα από τον Μεγάλο Πόλεμο και εξής μείωνε ακόμα περισσότερο την ανταγωνιστικότητά τους.

Η θέση των γεωργών της Ελλάδας, όπως εξηγεί ο Χρ. Ευελπίδης, δυσχεραίνεται όμως για έναν ακόμη σημαντικό λόγο: «Σήμερα ο αγροτικός πληθυσμός δεν δύναται να εύρη καταφύγιον προσωρινώς μεν ούτε εις την βιομηχανίαν, υποφέρουσαν και αυτή από κρίσιν, διαρκέστερον δε ούτε εις την μετανάστευσιν, ως εκ των ληφθέντων απαγορευτικών μέτρων υπό όλων των δεκτικών εποίκιμου χωρών. Η κατάσταση λοιπόν είνε δυσχερεστάτη ίδια εις τα Κράτη τα στερούμενα βιομηχανίας και κυρίως πρώτων υλών προς ανάπτυξιν αυτής ως η Ελλάς». Ως εκ τούτου, η Ελλάδα, που ανήκε στη γεωοικονομική κατηγορία των «γεωργικών κρατών», καθίστατο «πτωχοτέρα από έτους εις έτος». Ο Χρ. Ευελπίδης καταλόγιζε επίσης στους νέους μικροϊδιοκτήτες γεωργούς έλλειψη της «απαιτούμενης τεχνικής πείρας» και, κυρίως, απουσία «γεωργικής συνειδήσεως», με συνέπεια να εμφανίζουν εντονότερη την τάση της αστυφιλίας. Για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση της κρίσης, ο έξοχος Έλληνας γεωπόνος πρότεινε, πέραν των κρατικών μέτρων που είχαν ήδη ληφθεί (ύψωση δασμολογίου, συγκέντρωση των σιτηρών και την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, βλ. παρακάτω), τη συνεννόηση της Ελλάδας «μετά των λοιπών γεωργικών Κρατών» υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ)¹⁶.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Πτώση των στρεμματικών αποδόσεων του σίτου, του αραβοσίτου, των οσπρίων και του καπνού, 1922-1933

Θεσσαλία	20%
Ήπειρος	20%
Μακεδονία	20%
Κρήτη	21%
Πελοπόννησος	22%

ΠΗΓΗ: Αριστοτέλης Σίδερισ, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, εκδ. Κ.Σ. Παπαδογιάννη, Αθήναι 1934, σελ. 188.

Σκέψεις επί του γεωργικού μας προβλήματος δημοσίευσε αυτοτελώς το 1931 και ο Λέανδρος Σ. Πολυχρόνης, διδάκτορας των Νομικών και Πολιτικών Επιστημών και γραμματέας της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας (του Υπουργείου

Εθνικής Οικονομίας). Ο Λ. Πολυχρόνης τόνισε με τη σειρά του ότι «η γεωργία διέρχεται περίοδον κρίσεως, της οποίας είναι έκδηλα τ' αποτελέσματα εις ολόκληρον τον κόσμον». Και εξηγεί πως: «Η κρίσις την οποίαν υφίσταται σήμερον η γεωργία μας, οφείλεται εις παγκόσμιον υπερπαραγωγήν γεωργικών προϊόντων, συνεπεία της οποίας αι ξένοι αγοραί σήμερον δεν δύναται να προσφέρουν εις την χώραν μας, την αναλογίαν καταναλώσεως και τας τιμάς των προηγουμένων ετών. Άμεσος συνέπεια τούτου υπήρξεν ο σημαντικός περιορισμός της εξαγωγής μας, και η σημαντική πτώσις των εξαγωγμένων εις την αλλοδαπήν γεωργικών προϊόντων μας».

Ο συγγραφέας υπογράμμισε ότι η θέση στην οποία βρισκόταν τότε η ελληνική γεωργία ήταν «όντως τραγική», συμπληρώνοντας ότι: «Υπό την πίεσιν της ανωμάλου οικονομικής ταύτης καταστάσεως, η Ελληνική γεωργία δεν ήτο δυνατόν, ή να υποστή και αύτη, βαρύτατα το πλήγμα της κρίσεως. Τα συμπτώματα της παρ' ημίν καθολικής κρίσεως, εμφανή, οπωσδήποτε ήδη από του έτους 1928, επολλαπλασιάσθησαν και εξεδηλώθησαν εναργέστερόν πως κατά το 1929, διά να εμφανισθούν με την μεγίστην δυνατήν οξύτητα κατά το παρελθόν έτος [σ.σ. 1930]».

Η πρωταρχική λύση που συνέστησε ο Λ. Πολυχρόνης ήταν να αποκτήσει η χώρα «επιστημονικήν τινα γεωργικήν πολιτικήν» και «η Γεωργία» να καταστεί «από ημέρας εις ημέραν μία επιστήμη». «Εις το πεδίο της τεχνικής οργανώσεως» ο συγγραφέας πρότεινε μια σειρά από πρακτικά μέτρα, όπως την ίδρυση μετεωρολογικών σταθμών, εδαφολογικών εργαστηρίων, την «εκλογή σποράς», την επέκταση της μηχανικής καλλιέργειας, τη σταθεροποίηση της αγροτικής ιδιοκτησίας «διά της ταχίστης διανομής των απαλλοτριωθεισών εκτάσεων εις τους δικαιούχους γεωργούς», την «πρακτικωτέραν δράσιν» των γεωπονικών υπηρεσιών, την ίδρυση πειραματικών αγρών, προτύπων αγροκτημάτων κ.ά.¹⁷ – πρότεινε, με άλλα λόγια, την τεχνοκρατική οργάνωση της γεωργίας.

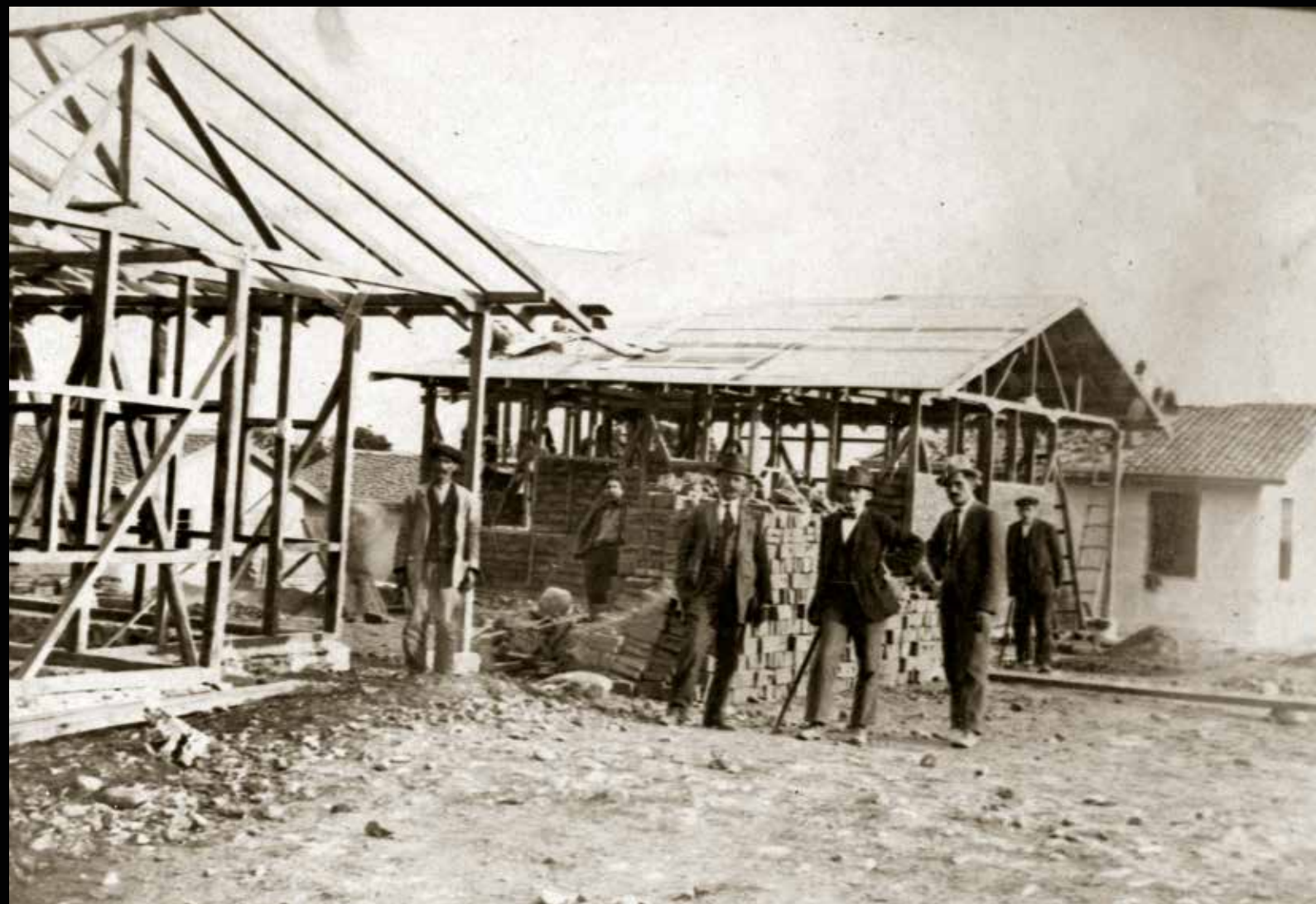
Πέραν της επιστημονικής – τεχνικής οργάνωσης της αγροτικής οικονομίας, στο επίκεντρο του προβληματισμού του Λ. Πολυχρόνη βρέθηκαν επίσης δύο άλλα φλέγοντα ζητήματα: πρώτον, η «επισιτιστική ανεξαρτησία της χώρας» και, δεύτερον, η αστυφιλία των γεωργών.

Το Ινστιτούτο Σταφίδας στον Πύργο, που ιδρύθηκε το 1928, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην έρευνα, προστασία και διάθεση του σημαντικού εξαγωγικού προϊόντος

¹⁷ Λέανδρος Σ. Πολυχρόνης, *Σκέψεις επί του γεωργικού μας προβλήματος*, πρόλογος Ι. Καραμάνος, τύποις Γ. Λουλάκη, Αθήναι 1931, σελ. 1, 8-9, 14, 17, 20-51.

¹⁶ Χρ. Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίσις...*, ό.π., σελ. 9-10, 15, 33, 35-36, 39, 49-50, 63-64.

Από το έργο της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων. Ανέγερση οικιών σε προσφυγικό καταυλισμό κάπου στη Μακεδονία, δεκαετία 1920. Οι γεωπόνοι συνέβαλαν ενεργά στο έργο της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (1923-30)

Όσον αφορά το πρώτο πρόβλημα, ο συγγραφέας έκανε έκκληση στους υπευθύνους χειριστές της εθνικής οικονομίας: «να εξετάσωμεν το πρόβλημα του πώς θα καταστώμεν σιτάρκεις». Ο γραμματέας της Στατιστικής Υπηρεσίας παρατήρησε ότι «επί των δημητριακών, είμεθα οι πρωταθληταί της μικράς στρεμματικής παραγωγής» και, εν προκειμένω, παρότρυνε τους αρμοδίους να λάβουν υπ' όψιν «τι έπραξεν η Ιταλία διά την Γεωργικήν της αναγέννησιν». Με άλλα λόγια, τεχνικό πρότυπο για την κατάκτηση της σιτάρκειας ήταν η «battaglia del grano» («μάχη του σίτου»), η οποία είχε ξεκινήσει στην Ιταλία του Μουσολίνι το 1925 και είχε, κατά τον Πολυχρόνη, μεταβάλει τη μεσογειακή χώρα του «εις ένα ευρύ, ευρύτατον, γεωργικόν μηχανικόν συνεργείον».

Ακόμα μεγαλύτερο όμως διακύβευμα, κατά την άποψη του Έλληνα στατιστικολόγου αναλυτή, ήταν η αντιμετώπιση της «ακατασχέτου τάσεως της μεταναστεύσεως των αγροτών προς τας πόλεις» και του «κινδύνου της ερημώσεως των αγρών από του φυσικού πληθυσμού των». Το φαινόμενο αυτό «επροκάλεσεν εις πάσας τας τάξεις των διανοουμένων πανικόν», καθότι, αφενός, «το ρεύμα της αστυφιλίας έλαβεν εσχάτως κολοσσιαίας διαστάσεις» και, αφετέρου, η εγκατάλειψη των αγρών απειλούσε «την παραγωγήν των κυριωτέρων γεωργικών προϊόντων». Επιπροσθέτως, η εσωτερική μετανάστευση ενείχε και μία άλλη, ευρύτερη κοινωνική απειλή, όπως ο ίδιος υπογραμμίζει: «Αλλ' εις την γεωργικήν ταύτην προς τας πόλεις έξοδον, υπάρχει και έτερος κίνδυνος όστις απειλεί το Έθνος: είναι η έμφραξις των επικινδύνως υπερπληθυνομένων πόλεων, υπό πληθυσμού συσσωρευομένου εις χώρον πολύ στενόν, όπου η ατμόσφαιρα δεν ζωογονεί υγιώς, όπου δηλητηριάζουν τας ανθρωπίνας ψυχάς τα μιάσματα των εστιών πάσης φύσεως πολιτικής και κοινωνικής αναρχίας».

Η επίλυση της γεωργικής κρίσης ήταν λοιπόν ζωτικής σημασίας όχι μόνο για την αγροτική οικονομία, αλλά και για την αστική κοινωνία, ενώ συνιστούσε ένα ευρύτερο πρόβλημα επί του οποίου –όπως επισημαίνει ο Ιωάννης Καραμάνος (Διευθυντής Γεωργίας στο αρμόδιο υπουργείο), ο οποίος προλογίζει τη μελέτη του Λ. Πολυχρόνη– «πρέπει να επιστηθή η προσοχή της Ελληνικής Κοινωνίας, εάν θέλη να ζήση» (δηλαδή να διασφαλισθεί η κλυδωνιζόμενη αστική ηγεμονία και να αποτραπεί η διάδοση του κομμουνισμού).

Ωστόσο, ο Λ. Πολυχρόνης δεν πρότεινε κάποια αυταρχική λύση για την πάταξη της αστυφιλίας, αλλά μια λύση εξόχως προοδευτική: «Πρέπει εις τους αγρούς, οι σκαπανείς της πλουτολογικής αναμορφώσεως της Ελλάδος, να ζουν, αν όχι διασκεδαστικώτερον των κατοίκων των πόλεων, τουλάχιστον μετά της αυτής, αν όχι μεγαλειτέρας ανέσεως. [...] Πραγματοποιήσις όλων των δυνατών κοινωνικών προόδων εν τη υπαίθρω χώρα, οίτινες εμφανίζονται ως ικαναί να συγκρατήσουν εις την γην την μάζαν των μικροϊδιοκτητών». Μια τέτοια λύση προϋπέθετε, μεταξύ άλλων, αλλαγή νοοτροπίας των αστών («πρέπει να παύσωμεν θεωρούντες τον χωρικόν ως απλοϊκόν, και κατώτερον τρόπον τινα του αστού»), αλλά και μια άλλη κομβική συνισταμένη: την ενεργότερη κρατική παρέμβαση («το Κράτος έχει να εκπληρώση τας βαρυτέρας και πολυαριθμοτέρας των υποχρεώσεων»), την «ενεργωτέραν ανάμixin» και τη «στοργικήν μέριμναν του επισήμου Κράτους» για τον αγροτικό χώρο¹⁸.

¹⁸ ό.π., σελ. η', 11-12, 26-27, 52, 58, 60, 62, 65-66, 70.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Διακύμανση του αγροτικού εισοδήματος στην Ελλάδα σε τρέχουσες τιμές, 1927-1939

ΕΤΗ	ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΑ ΔΡΑΧΜΕΣ
1927	15.256
1928	16.255
1929	13.006
1930	12.522
1931	11.568
1932	15.535
1933	18.318
1934	19.698
1935	21.353
1936	21.594
1937	—
1938	—
1939	29.720

ΠΗΓΗ: Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και κοινωνική άποψις*, εκδ. «Ο Λόγος», Αθήναι 1944, σελ. 169.

Ανάλογες είναι οι επισημάνσεις και οι θέσεις που διατυπώνει το 1934 ένας άλλος «γεωργοοικονομολόγος», ο Αριστοτέλης Σίδερισ (1889-1976, καθηγητής του Γεωργικού Δικαίου και της Πολιτικής Οικονομίας στην ΑΓΣΑ και αντιπρόσωπος τότε των Γεωργικών Επιμελητηρίων στην ελληνική Γερουσία), σε μελέτη του για τη γεωργική πολιτική της Ελλάδας κατά την εκατονταετία 1833-1933. Ο Αρ. Σίδερισ (σοσιαλίζων αγροτιστής διανοούμενος, πρώην βουλευτής Θεσσαλονίκης με τη στήριξη της Φεντερασιόν και οπαδός πλέον τότε του Αγροτικού και Εργατικού Κόμματος του Αλέξανδρου Παπαναστασίου) μελέτησε εκεί τα ποικίλα προβλήματα της ελληνικής γεωργίας (την έλλειψη κεφαλαίων, τη νομισματική αστάθεια, την «αναρχία εν τη εμπορική τοποθετήσει των προϊόντων» και την «εκ των πολεμικών συνθηκών γενικήν πτώσιν της αποδόσεως της ανθρωπίνης εργασίας» κ.ά.) και υπερασπίστηκε τη μεταρρύθμιση του 1917 (σύμφωνα με αυτόν, η μείωση των στρεμματικών αποδόσεων δεν οφειλόταν «εις την μετάβασιν από της μεγάλης εις την μικράν ιδιοκτησίαν», αλλά στη συρροή του νέου πληθυσμού των προσφύγων και στο παρεπόμενο γεγονός ότι «λόγω της αυξήσεως του πληθυσμού» έπαυσαν οι αγραναπαύσεις και η αμειψισπορά και η γη καλλιεργείτο πλέον ακατάπαυστα).

Ο πυρήνας όμως της μελέτης του Αρ. Σίδερι και το ενδιαφέρον του εδώ περιστρέφεται γύρω από το καίριο τότε ζήτημα «της γεωργικής δράσεως του Ελληνικού Κράτους». Σύμφωνα με τον κερκυραϊκής καταγωγής καθηγητή, πριν από το 1909-1910 «δεν δύναται να γίνη λόγος περί εθνικοοικονομικής πολιτικής και συνεπώς ουδέ περί συστηματικής πολιτικής του

Πρόχειρος προσφυγικός καταυλισμός στη Νέχαλη Λάρισας, δεκαετία 1920

Κράτους έναντι της γεωργικής οικονομίας». Χαρακτηριστικό δηλαδή των πρώτων 80 χρόνων από την ίδρυση της ελληνικής πολιτείας (μέσα στο πλαίσιο του κλασικού φιλελευθερισμού, που επικρατούσε τον 19ο αι. σε όλο τον ανεπτυγμένο κόσμο) ήταν η «μοιρολατρία» και η «αδράνεια του Κράτους» στην αγροτική οικονομία¹⁹.

Κατά τον Αρ. Σίδερι, το διάστημα 1910-1912 τέθηκε, με την ίδρυση των Υπουργείων Εθνικής Οικονομίας (1911) και Γεωργίας (1917), η «βάσις» και η «αναγκαία προϋπόθεσις» της «Κρατικής εθνικοοικονομικής δράσεως» (δηλαδή η κρατική παρέμβαση στην ιδιωτική οικονομία). Η τελευταία τοποθετείται χρονικά το 1927 επί οικουμενικής κυβέρνησης Αλέξανδρου Ζαΐμη. Κατά τον Αρ. Σίδερι, «η οικουμενική Κυβέρνησις εφάνη οξύτατα αντιληφθείσα την νέαν ταύτην αποστολήν του Κράτους [εν τη πραγματική σφαίρα της Γεωργικής πολιτικής]». Το κράτος άρχισε τότε να δίδει «κεντρικάς κατευθύνσεις» για την αντιμετώπιση του σταφιδικού, του καπνικού, του σιτικού, του οινικού και άλλων ζητημάτων της γεωργίας.

Πιο συγκεκριμένα, ο Αρ. Σίδερι θεωρεί ιστορικό σταθμό σε αυτή τη νέα πραγματικότητα τη σύγκληση, με πρωτοβουλία του Αλέξανδρου Παπαναστασίου (ως υπουργού Γεωργίας), του Ανωτάτου Συμβουλίου της Γεωργίας (του «Α΄ Γεωργικού Συνεδρίου», όπως ο ίδιος ο Αλ. Παπαναστασίου το ονομάτισε) τον Αύγουστο του 1927, «όπου εξητάσθη ειδικώς η σιτοκαλλιέργεια από απόψεως γεωργικής και από απόψεως εμπορικής διαθέσεως έθεσε την βάση του θεσμού της συγκεντρώσεως του σίτου». Εκτός όμως από τον ηγέτη του Αγροτικού και Εργατικού Κόμματος, ο Αρ. Σίδερι εξαιρεί

¹⁹ Αριστοτέλης Σίδερις, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, εκδ. Κ.Σ. Παπαδογιάννη, Αθήναι 1934, σελ. 7-8, 186, 362, 364-πρβ. Κ. Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας...*, ό.π., σελ. 143-144.

Ο βενιζελικός αστικός εκσυγχρονισμός στηρίχτηκε σε μεγάλο βαθμό στον μετασχηματισμό των αγροτικών δομών. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σε καρτ ποστάλ της δεκαετίας 1930 (αρχείο Μαρσιολοπούλειου – Καναγκίνειου Ιδρύματος Επιστημών Περιβάλλοντος)

επίσης την πολιτική προσωπικότητα του αρχηγού του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Εν προκειμένω, επαινεί το γεγονός ότι η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων (1928-1932) «ως πρώτον έργο της» θεώρησε αναγκαίο να μεταρρυθμίσει την οργάνωση της «Γεωργικής διοικήσεως», αναθέτοντας την κεντρική διοίκηση του αρμόδιου υπουργείου σε Γενικό «παρά τω υπουργείω» Διευθυντή «με δικαιώματα υπερβολικού συγκεντρωτισμού» (τον γεωπόνο και καθηγητή της ΑΓΣΑ Ιωάννη Καραμάνο). Ο Αρ. Σίδερης σχολιάζει επίσης (με αρκετή δόση αυστηρής κριτικής) πως «ο συγχρονισμός των πολιτικών μας ανδρών και των επιστημόνων [...] περί της θέσεως και του ρόλου του Κράτους, ως οικονομικού παράγοντος καθυστέρησε μεγάλως», ενώ μέχρι τότε (το 1927) «οι γεωπόνοι μόνοι σχεδόν [...] εκίνησαν το τέλμα της αγροτικής απαθείας εις όλα σχεδόν τα σημεία του».

Τέλος, ο συγγραφέας πρότεινε τα εξής έξι πρακτικά «κύρια μέτρα» για τη χάραξη «συστηματικού πρακτικού προγράμματος γεωργικής πολιτικής»: πρώτον, την επαύξηση του καλλιεργούμενου εδάφους· δεύτερον, την «κατάλληλον ρύθμισιν της αγροτικής πίστεως» και την εξεύρεση «εφθηνών και επαρκών κεφαλαίων»· τρίτον, τη βελτίωση των μεθόδων καλλιέργειας· τέταρτον, τη δίκαιη διαρρύθμιση της φορολογίας ανάμεσα στους κλάδους της εθνικής οικονομίας· πέμπτον, την οργάνωση της διάθεσης και της εμπορίας των γεωργικών προϊόντων· έκτον, την επαγγελματική οργάνωση των αγροτών (σε συνεταιρισμούς)²⁰.

II. Το «ελληνικό πρόβλημα» της σιτάρκειας και της αστυφιλίας

Παράλληλα με τη διεθνή αγροτική κρίση, ένα άλλο θεμελιώδες ζήτημα που κυριάρχησε στον εγχώριο δημόσιο διάλογο των ειδικών της γεωργίας ήταν το «σιτικό», δηλαδή το πάγιο δομικό έλλειμμα της Ελλάδας σε δημητριακά και ιδίως σε σιτάρι. Το «σιτικό» πρόβλημα της Ελλάδας δε λύθηκε αυτομάτως με την ενσωμάτωση της Μακεδονίας το 1913. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1923, το έλλειμμα αυτό ανερχόταν στο κολοσσιαίο ποσοστό του 70% επί της εγχώριας κατανάλωσης. Η σοβαρότητα αυτού του ζητήματος έγκειτο στο παρεπόμενο γεγονός ότι το «σιτικό» έλλειμμα δεν ήταν απλώς ζήτημα διατροφής του πληθυσμού της Ελλάδας, αλλά συνιστούσε και ένα κρίσιμο δημοσιονομικό πρόβλημα, από τη στιγμή που η χώρα δαπανούσε σχεδόν το ήμισυ των συναλλαγματικών αποθεμάτων της για την εισαγωγή σιτηρών και αλεύρων από το εξωτερικό²¹. Με άλλα λόγια, το παθητικό του ελληνικού εμπορικού ισοζυγίου οφειλόταν, στο μέγιστο μέρος του, στο έλλειμμα σε σιτάρι²². Συγκεκριμένα, το 1926 (έναν χρόνο πριν ξεκινήσει η ελληνική «μάχη του σίτου») εισήχθησαν στην Ελλάδα σίτος και άλευρα αξίας 10 περίπου εκατομμυρίων λιρών στερλινών, τη στιγμή που το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου διαμορφώθηκε σε 18 εκατομμύρια λίρες²³. Το 1927 η αξία του εισαγόμενου σίτου και αλεύρων ανήλθε σε 2.665.614.485

²⁰ Αρ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος...*, ό.π., σελ. 9-10, 189, 263-265, 285-286, 362-364, 369.

²¹ Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία, κοινωνία, κράτος...*, ό.π., σελ. 102, 106· Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία 19ος-20ός αιώνας. Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007, σελ. 134· Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-46)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2011, σελ. 118-120· Σ. Πετμεζάς, *Πρόλεγόμενα...*, ό.π., σελ. 218-219.

²² Αλέξ. Κ. Μυλωνάς, «Ας εμπνευσθώμεν από την πνοήν των αγρών», στο περ. *Αγροτική Ζωή*, τεύχος 1 (Φεβρουάριος 1927), σελ. 2· περ. *Αγροτική Ζωή*, τεύχος 8 (Σεπτέμβριος 1927), σελ. 1, 4.

²³ *Γεωργικών Δελτίων* (της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας), τεύχος 204 (Νοέμβριος 1928), σελ. 1904.

δραχμές και αντιπροσώπευε το 41,9% του ελλείμματος του ελληνικού εμπορικού ισοζυγίου²⁴.

Το «έλλειμμα σίτου» της χώρας ήταν πράγματι ογκώδες. Ένας γεωπόνος – μέλος του «Συμβουλίου της Συντάξεως» του περιοδικού *Τα Νέα Γεωπονικά* επισήμανε ότι η εγχώρια παραγωγή σίτου το 1923 ήταν 350 εκατομμύρια οκάδες και, έτσι, η χώρα ήταν αναγκασμένη να εισαγάγει 470 εκατομμύρια οκάδες σίτου, για να καλύψει τις ανάγκες της, οι οποίες εκείνη τη χρονιά ανήλθαν σε 820 εκατομμύρια οκάδες²⁵. Δικαιολογημένα λοιπόν η σιτάρκεια της χώρας κρινόταν από τους γεωπόνους ως «ζήτημα ζωής πλέον διά την Ελλάδα», ως «αναγκαία» και «πολυπόθητος»²⁶. Ο στόχος ήταν επομένως σαφής και απαρασάλευτος: η Ελλάδα έπρεπε οπωσδήποτε να καταστεί «αυτάρκης τουλάχιστον, αν μη και εξαγωγική» σε σιτηρά μέσω της προαγωγής της γεωργίας²⁷. Το επισιτιστικό πρόβλημα (πρωτίστως του αστικού πληθυσμού της χώρας) είχε διογκωθεί υπέρμετρα μετά την έλευση του 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων²⁸. Η κατανάλωση σίτου από τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής υπολογίστηκε το 1923 σε 90 εκατομμύρια οκάδες, δηλαδή κάλυπτε ένα επιπλέον ποσοστό της τάξης του 11% του πληθυσμού της χώρας, καθιστώντας έτσι ακόμα επιτακτικότερη την αύξηση της εγχώριας σιτοπαραγωγής²⁹.

Το σιτικό πρόβλημα της Ελλάδας, που κλήθηκαν να επιλύσουν οι γεωπόνοι, τονιζόταν από τα επισημότερα πολιτικά χείλη. Όπως δήλωσε ο Ελ. Βενιζέλος σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Financial Times*, αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του στην αρχή της Μεγάλης Τετραετίας (1928-1932): «[...] η Ελλάς είνε υποχρεωμένη να εισάγη μεγάλας ποσότητας σιτηρών από τον Καναδάν και αλλαχού. Αυτή η ανάγκη κατέστη οξυτέρα μετά την άφιξιν των προσφύγων. Τα σιτηρά αυτά πρέπει να πληρώνονται εις ξένον συνάλλαγμα και αυτό είνε ζήτημα χρήζον σοβαράς μελέτης σήμεραν οπότε χρειάζεται αυστηρά ταμειακή πειθαρχία διά να εξασφαλισθή η σταθερότης της δραχμής»³⁰. Ο Αλ. Παπαναστασίου μάλιστα διευκρίνισε το 1929 στην παρισινή εφημερίδα *Figaro*: «Τα εισαγόμενα γεωργικά προϊόντα αντιπροσωπεύουν το 40% της γενικής εισαγωγής, κυρίως από δημητριακούς καρπούς και ιδία από σίτον, δηλαδή από προϊόντα απαραίτητα διά την διατροφήν του πληθυσμού»³¹. Όπως εξήγησε δε, με ακόμα πιο ωμό τρόπο, ένας «γεωργοοικονομολόγος», απόφοιτος του Γεωργικού Φροντιστηρίου των Αθηνών: «Αν η χώρα μας δεν κατορθώση να λύση το ζήτημα του ψωμιού της, τότε κανένα νομοθετικό μέτρο και καμμία ισοσκελίσις προϋπολογισμού δεν θα κατορθώση να φέρη βελτίωση στη ζωή. [...] Τότε μόνον θα βελτιωθή η ζωή για την Ελλάδα, αν δεν εξέρχονται κατ' έτος υπερδεκαπέντε δισεκατομμύρια εις τας ξένας αγοράς για το ψωμί και τα άλλα είδη της πρώτης ανάγκης»³².

Οι συστηματικές ελληνικές προσπάθειες για την επίτευξη της σιτάρκειας και, γενικότερα, για την επιστημονική και τεχνοκρατική οργάνωση της γεωργίας εμπνεύστηκαν από την ιταλική «μάχη του σίτου» («battaglia del grano»). Οι Έλληνες γεωπόνοι ακολούθησαν εδώ τα χνάρια των Ιταλών και άντλησαν διδάγματα, καθότι η Ιταλία, ως μεσογειακή χώρα, είχε παρόμοιες αγροτικές δομές με την Ελλάδα και είχε ήδη σημειώσει εντυπωσιακή πρόοδο σε αυτό τον τομέα. Για παράδειγμα, το περιοδικό *Αγροτικός Ταχυδρόμος* σχολίασε πως «η περίφημος μάχη του σίτου των Ιταλών, η οργανωθείσα με τόσον ενθουσιασμόν και επιμονήν, [...] δεικνύει και εις τους τυφλούς ακόμη, ποίος είναι ο δρόμος που θα οδηγήση τον τόπον μας εις την σιτάρκειαν»³³. Τα προβλήματα και οι ανάγκες ήταν κοινά και στις δύο χώρες. Η «battaglia del grano» ξεκίνησε το 1925 στην Ιταλία εν μέσω διεθνούς συναλλαγματικής κρίσης. Η ιταλική σιτοπαραγωγή κάλυπτε μόνο τα 2/3 της εγχώριας κατανάλωσης και οι δαπάνες της χώρας για τις εισαγωγές σιτηρών κάλυπταν περίπου το ήμισυ του εμπορικού ελλείμματός της. Η «battaglia del grano» είχε αρχικά (πριν ο Μουσολίνι επιζητήσει τον πόλεμο) τον ίδιο ακριβώς μακροοικονομικό στόχο με την ελληνική «μάχη του σίτου»: τη μείωση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου και τη σταθεροποίηση της ιταλικής λίρας («την παγίωσιν της λιρέττας») ³⁴. Έτσι λοιπόν, σύμφωνα με στοιχεία του ιταλικού Υπουργείου Γεωργίας, το διάστημα 1925-1930 η Ιταλία εξοικονόμησε 1½ δισεκατομμύρια χρυσές λιρέτες από τη μείωση των εισαγωγών σίτου³⁵.

Αυτή τη σκοπιμότητα (την περιστολή της «εξαγωγής μεγάλης ποσότητας συναλλάγματος») εξυηρητούσε η «μάχη του σίτου» στην Ελλάδα από το 1927 και εξής³⁶. Σύμφωνα με τον απολογισμό του Κόμματος των Φιλελευθέρων στο τέλος της Μεγάλης Τετραετίας, από

Ο γεωπόνος και αγροτιστής Ντίνος Μαλούκος (1895-1928), ένας από τους πρωτοπόρους της αγροτικής μεταρρύθμισης και του συνεργατισμού

24 Ν.Η. Αναγνωστόπουλος, *Σιτοκαλλιέργεια και σιτάρκεια εν Ελλάδι*, Ελληνική Γεωργική Εταιρεία, εν Αθήναις 1930, σελ. 6.

25 Θεοδόσιος Β. Μελάς, «Η καλλιέργεια των δημητριακών καρπών εν Ελλάδι και η γενίκευσις της χρήσεως των χημικών λιπασμάτων», στο περ. *Τα Νέα Γεωπονικά*, τεύχος 3 (Μάρτιος 1924), σελ. 27.

26 Αρ. Μουράτογλου, «Σιτάρκεια», στο περ. *Τα Νέα Γεωπονικά*, τεύχος 10-12 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1922) σελ. 106-108- Σπυρίδων Χασιώτης, «Τα γεωργικά μας ζητήματα Α': Η σωτηρία μας εις τα χημικά λιπάσματα», στο περ. *Τα Νέα Γεωπονικά*, τεύχος 5-6 (Μάιος-Ιούνιος 1925), σελ. 51- Σπυρίδων Χασιώτης, «Διά την σιτάρκειάν μας: Ριζική και άμεσος λύσις», στο περ. *Τα Νέα Γεωπονικά*, τεύχος 7-9 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1926), σελ. 73.

27 Σ. Γούδας, «Πώς θα προαχθή η γεωργία μας», στο περ. *Τα Νέα Γεωπονικά*, τεύχος 10-11 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1920), σελ. 113, 116.

28 Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία...*, ό.π., σελ. 147.

29 Θεοδόσιος Β. Μελάς, «Η καλλιέργεια των δημητριακών καρπών εν Ελλάδι και η γενίκευσις της χρήσεως των χημικών λιπασμάτων», στο περ. *Τα Νέα Γεωπονικά*, τεύχος 3 (Μάρτιος 1924), σελ. 27, 29.

30 εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, αρ. φύλλου 2304 (6 Σεπτεμβρίου 1928) 1, όπου αναδημοσιεύεται, μεταφρασμένη, η συνέντευξη.

31 εφημ. *Ημερήσιος Τύπος*, αρ. φύλλου 94 (28 Φεβρουαρίου 1929) 1, όπου αναδημοσιεύεται, μεταφρασμένη, η συνέντευξη.

32 Θρασύβουλος Ζωγράφος, «Η γεωργική εκπαίδευσις», στο περ. *Αγροτική Ζωή*, τεύχος 26 (Μάρτιος 1929), σελ. 28.

33 περ. *Αγροτικός Ταχυδρόμος*, τεύχος 260 (15 Ιανουαρίου 1934), σελ. 5-7.

34 Αριστοτέλης Θ. Μουράτογλου, «Σιτάρκεια – διδάγματα από την Ιταλίαν», στο περ. *Αγροτικός Ταχυδρόμος*, τεύχος 182 (15 Ιουνίου 1927), σελ. 271- Anthony James Gregor, *Italian Fascism and Developmental Dictatorship*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1979, σελ. 144-146. G. Candeloro, ό.π., vol. 9, σελ. 117-119- Brugo Bottiglieri, «La funzione dello Stato», στο *Storia dell' economia italiana*, τόμος Γ' (*L'età contemporanea: un paese nuovo*), ed. Giulio Einaudi, Torino 1991, σελ. 299.

35 Της Συντάξεως, «Η μάχη του σίτου εν Ιταλία. Αποτελέσματα μιας τετραετούς προσπάθειας», στο περ. *Εργασία*, τεύχος 98 (14 Νοεμβρίου 1931), σελ. 1214.

36 Μιχ. Ν. Ζουρίδης, «Η σιτάρκεια», στο περ. *Νέα Αγροτική Ζωή*, τεύχος 204 (30 Απριλίου 1934), σελ. 1- Νικόλαος Δ. Μουσμότης, «Παραγωγή, τιμιά σίτου και προστατευτική πολιτική», στο περ. *Αγροτική Οικονομία*, τεύχος Γ' (1937), σελ. 230, 235, όπου σημειώνεται ότι «εις εκάστην αύξησιν της τιμής του σίτου ανταποκρίνεται και ανάλογος μείωσις του συναλλαγματικού μας αποθέματος». Δημήτριος Γ. Δελιβάνης, «Η συναλλαγματική κατάσταση της χώρας», στο περ. *Το Νέον Κράτος*, τεύχος 1 (Σεπτέμβριος 1937), σελ. 19.

Ο δάσκαλος και πρωτοπόρος συνεταιριστής Νικόλαος Μιχόπουλος (1878-1933)

τη μείωση των εισαγωγών σίτου εξοικονομήθηκαν την τριετία 1929-1931 περισσότερες από δύο εκατομμύρια αγγλικές λίρες³⁷. Η σιτάρκεια έγινε ακόμα πιο επιτακτική ανάγκη στο τέλος της Μεγάλης Τετραετίας: η χρεοκοπία της Ελλάδας τον Απρίλιο του 1932 και η συνεπόμενη στενότητα εύρεσης συναλλάγματος ανάγκασαν το ελληνικό κράτος να επιδιώξει την ολική «γεωργική αυτάρκεια» του, δηλαδή την πλήρη επάρκειά του σε διατροφικά προϊόντα. Μετά την αδυναμία εξυπηρέτησης του εξωτερικού χρέους της, η Ελλάδα ήταν πλέον αναγκασμένη να διαθρέψει τον πληθυσμό της σχεδόν αποκλειστικά με ίδια μέσα. Η ανάπτυξη του γεωργικού τομέα της οικονομίας και η αύξηση της απόδοσης της γεωργίας με σκοπό τη «γεωργική αυτάρκεια» κατέστη ζήτημα άμεσης προτεραιότητας, «πριν η πείνα κρούση τας πύλας της χώρας»³⁸.

Χαρακτηριστική ως προς το ειδικό βάρος που είχαν πλέον οι γεωπόνοι στη διαχείριση των μεγάλων προβλημάτων του ελληνικού κράτους ήταν η μακρά συζήτηση, που άνοιξε (στο τέλος Οκτωβρίου του 1932 έως τον Μάιο του 1933) το περιοδικό *Εργασία* (το μακροβιότερο ελληνικό πολιτικό περιοδικό του μεσοπολέμου) επί του ερωτήματος: «η Ελλάς δύναται να γίνη γεωργικώς αυτάρκης». Στον διάλογο αυτό «μεταξύ των διανοουμένων της χώρας» πρωτοστάτησαν ονομαστοί γεωπόνοι, όπως ο Πάνος Αναγνωστόπουλος ο Χρυσός Ευελπίδης, ο Ιωάννης Καραμάνος, ο Κωνσταντίνος Νεύρος, ο Δημήτριος Πάνου, ο Ιωάννης Παπαδάκης, ο διευθυντής της ΑΓΣΑ Σταύρος Παπανδρέου κ.ά., και άλλοι ειδήμονες της γεωργίας, όπως ο γενικός διευθυντής των Γενικών Αποθηκών (όπου συγκεντρώνονταν τα σιτηρά) Στέφανος Κουμανούδης, ο Κωνσταντίνος Γόντικας (πρώην υπουργός Γεωργίας) κ.ά. Η δημόσια συζήτηση αποσκοπούσε στο να «πείση περί της τεραστίας δυνάμεως που

37 Το έργο της κυβέρνησεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε, εισαγωγή – επιμ. Παύλος Πετρίδης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 190.

38 περ. *Εργασία*, τεύχος 155 (18 Δεκεμβρίου 1932), σελ. 1584- περ. *Εργασία*, τεύχος 157 (1 Ιανουαρίου 1933), σελ. 3-4- περ. *Εργασία*, τεύχος 165 (26 Φεβρουαρίου 1933), σελ. 283- Χρ. Ευελπίδης, *Θεωρία και πράξις...*, ό.π., τόμος Α', σελ. 299- Σπ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη...*, ό.π., σελ. 369-372. Ο Παναγής Τσαλδάρης, ως νέος πρωθυπουργός, ανέφερε στις προγραμματικές του δηλώσεις (11 Νοεμβρίου 1932): «Προ τοιαύτης οδυνηράς τω όντι [οικονομικής] καταστάσεως [...] αφ' ης ήρθη η σταθεροποίησης του Εθνικού νομίματος, διά της εφαρμοσθείσης πολιτικής, το υπάρχον απόθεμα του συναλλάγματος σχεδόν εξητμίσθη [...]. Η Κυβέρνησις απέναντι της καταστάσεως ταύτης θεωρεί επιτακτικόν αυτής καθήκον να λάβη πάντα τα προσήκοντα όσον και αυστηρά μέτρα προς περιορισμόν της εξαγωγής του συναλλάγματος, διατεθειμένην τούτου προ παντός διά τας απαραίτητους της χώρας ανάγκας και ίδια την διατροφήν. Θα επιδιώξη ακόμη, όπως άλλαι της χώρας ανάγκαι ικανοποιούνται δι' εγχωρίων αναλόγων ειδών εν όλω ή εν μέρει [...]. Προ παντός η Κυβέρνησις θα αποβλέψη, όπως το απομένον ήδη μικρόν απόθεμα του συναλλάγματος διατηρηθή ανέπαφον, διά το οποίον θα ήτο δυνατόν να φθάση και μέχρι του να προβή εις λήψιν μέτρων μονοπωλιακών, ως προς τα είδη της πρώτης ανάγκης και ειδικώτερον του σίτου» (*Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, περίοδος Γ' – Σύνοδος Α', προεδρία Θεμ. Π. Σοφούλη, εν Αθήναις 1933, σελ. 8-9).

κλείνει μέσα στους κόλπους της η ελληνική γη» και για το «ευρύ περιθώριον αναπτύξεως» που είχε η ελληνική γεωργική παραγωγή³⁹.

Ένα άλλο μείζον ζήτημα που απασχόλησε έντονα τους ειδικούς της γεωργίας κατά την εν λόγω περίοδο ήταν το πρόβλημα της αστυφιλίας και της ραγδαίας συρρίκνωσης του αγροτικού πληθυσμού της χώρας, που έτεινε να λάβει διαστάσεις αγροτικής εξόδου⁴⁰. Το ρεύμα της αστυφιλίας ήταν όντως έντονο κατά τη δεκαετία του 1920 (οπότε περίπου μισό εκατομμύριο κάτοικοι της ελληνικής υπαίθρου μετανάστευσαν προς τις πόλεις, αυξάνοντας έτσι το μερίδιο των πόλεων με περισσότερους από 20 χιλιάδες κατοίκους στο σύνολο του πληθυσμού, από 17% σε 27%) και –συνδυαζόμενο με την αστική εγκατάσταση άλλων τόσων προσφύγων– προκάλεσε πανικό στους κόλπους των πολιτικών ιθυνόντων, των τεχνοκρατών και των διανοουμένων⁴¹. Εξ' αυτού, δεδηλωμένος στόχος της τελευταίας τετραετίας του Βενιζέλου ήταν η καταπολέμηση του ανησυχητικού φαινομένου του (επί το ιταλικότερον) «ουρμπανισμού», δηλαδή της συσσώρευσης των αγροτών στις πόλεις, και η αποσόβηση του ενδεχόμενου κινδύνου της προλεταριοποίησής τους και της συνεπακόλουθης κοινωνικής έκρηξης⁴². Πέρα όμως από την πιθανότητα τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας (η Αθήνα, ο Πειραιάς και η Θεσσαλονίκη) να γίνουν «εστία σοσιαλιστικομμουνιστικών ιδεών [και] πάσης φύσεως πολιτικής και κοινωνικής αναρχίας», διάχυτη ήταν η αίσθηση τότε ότι διογκώνονταν υπέρμετρα τα μικροαστικά στρώματα, επιτείνονταν ο «παρασιτισμός» και ο «υπερεπαγγελματισμός» και δημιουργούνταν έτσι συνθήκες ασφυξίας στην αγορά εργασίας⁴³. Η γεωργία και ο αγροτικός χώρος ήταν λοιπόν στενά συνυφασμένοι με τον αστικό χώρο. Όπως μάλιστα επισήμανε σε συνέντευξή του το 1928 ο υπουργός Γεωργίας Ιωάννης Κανναβός: «όλη η υπέρ της γεωργίας πατρική μέριμνα θα συντελέση να ανακοπή το κακόν της εγκαταλείψεως των αγρών και της συρροής εις τας πόλεις, όπου εξ ανάγκης επικρατούν τα παρασιτικά επαγγέλματα»⁴⁴.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι γεωπόνοι κλήθηκαν να ανασχέσουν το ρεύμα της αστυφιλίας και να προτείνουν μέτρα για τη βελτίωση της θέσης των αγροτών και τη συγκράτησή τους στους αγρούς. Κατ' αρχήν, οι γεωπόνοι ήλθαν να αμφισβητήσουν την κυρίαρχη έως τότε ερμηνεία σε αυτό το βασανιστικό κοινωνικό πρόβλημα, μια ερμηνεία η οποία ήταν ιστορικιστική και εν πολλοίς ανορθολογική: «Η επί αιώνας διαβίωσις του Έλληνοσ [υπό τους Τούρκους, υπό τους Ενετούς και τους Φράγκους] ενεφύσησεν εις αυτόν μίαν τινα αποστροφήν προς την γεωργίαν, η δε τοιαύτη δε ψυχολογική διάθεσις του διά της κληρονομικότητος μεταδιδομένη από γενεάς εις γενεάν και εμεγαλύνθη και ισχυροποιήθη»⁴⁵. Η ερμηνεία αυτή βεβαίως δε λάμβανε επαρκώς υπ' όψιν το υπαρκτό πρόβλημα της υπερπροσφοράς αγροτικών χεριών στην ύπαιθρο (η υποαπασχόληση άγγιζε το 43%), τη χαμηλή παραγωγικότητα της ελληνικής γεωργίας και τη σχετική «στενότητα» του

39 βλ. ενδεικτικά: περ. *Εργασία*, τεύχος 148 (30 Οκτωβρίου 1932), σελ. 1369- περ. *Εργασία*, τεύχος 154 (11 Δεκεμβρίου 1932), σελ. 1552-1553, 1556- περ. *Εργασία*, τεύχος 155 (18 Δεκεμβρίου 1932), σελ. 1584-1591- περ. *Εργασία*, τεύχος 156 (25 Δεκεμβρίου 1932), σελ. 1615-1617- περ. *Εργασία*, τεύχος 157 (1 Ιανουαρίου 1933), σελ. 5-11- περ. *Εργασία*, τεύχος 158 (8 Ιανουαρίου 1933), σελ. 40-41- περ. *Εργασία*, τεύχος 159 (15 Ιανουαρίου 1933), σελ. 77-82- περ. *Εργασία*, τεύχος 161 (29 Ιανουαρίου 1933), σελ. 151-154- περ. *Εργασία*, τεύχος 165 (26 Φεβρουαρίου 1933), σελ. 285-287.

40 Σχετικά με το φαινόμενο της αστυφιλίας στη μεσοπολεμική Ελλάδα βλ. Σπ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη...*, ό.π., σελ. 51-64.

41 Sp. Ploumidis, «Agrarian politics in inter-war Greece», ό.π., σελ. 61.

42 M. Mazower, ό.π., σελ. 316- Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος, *Γεωργική εκπαίδευση και ανάπτυξη. Η Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών στην ελληνική κοινωνία 1920-1960*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σελ. 66-67.

43 Σπ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη...*, ό.π., σελ. 57-64.

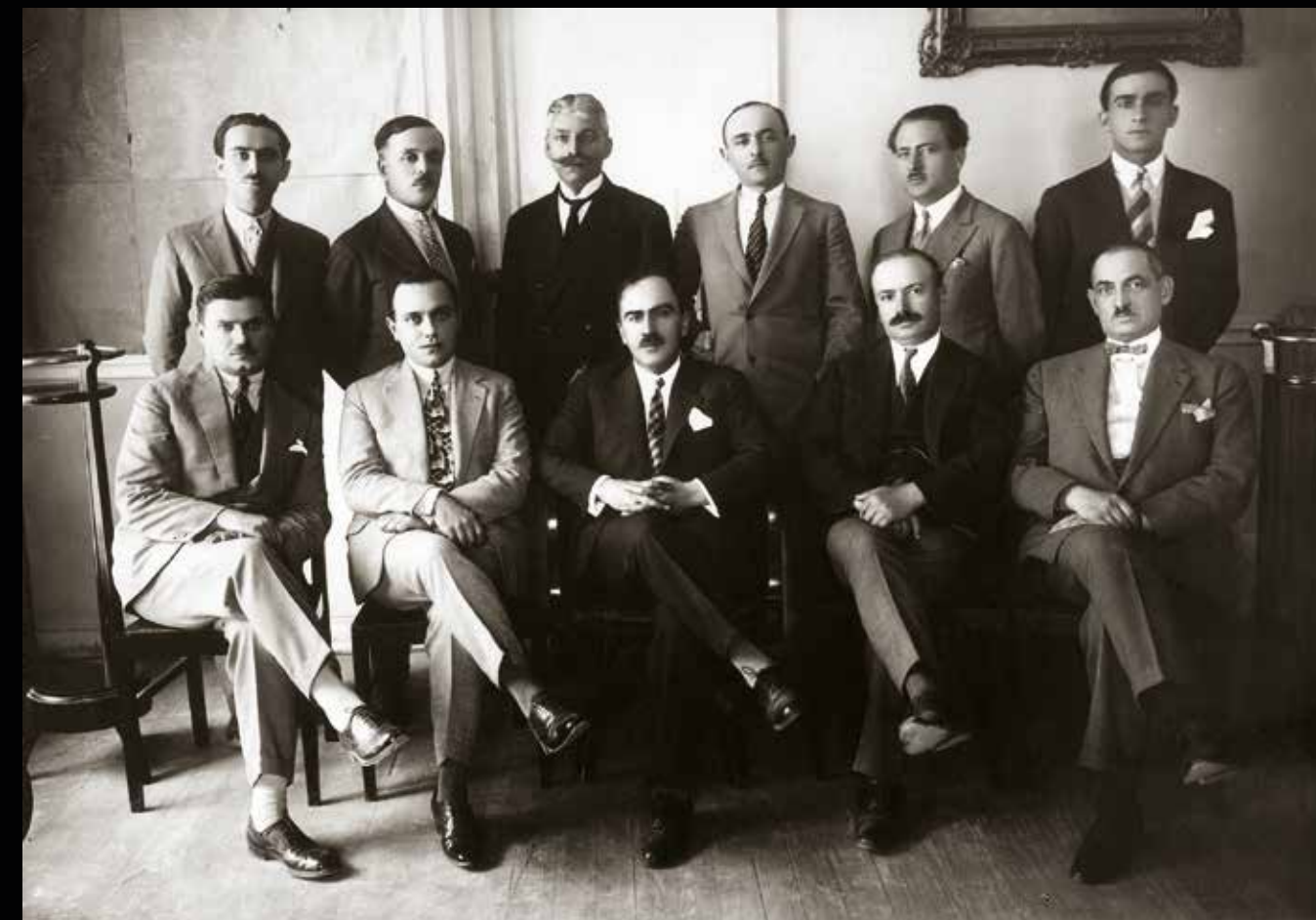
44 εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, αρ. φύλλου 2332 (4 Οκτωβρίου 1928), σελ. 3.

45 Αρ. Θ. Μουράτογλου, «Η Ελλάς είνε γεωργική χώρα; Ο Έλλην είνε γεωργός;», στο περ. *Τα Νέα Γεωπονικά*, τεύχος 5-6 (Μάιος-Ιούνιος 1920), σελ. 70- πρβ. Σπ. Πλουμίδης, ό.π., σελ. 155-160, 167-169.

μέσου γεωργικού κλήρου, που δεν υπερέβαινε κατά μέσον όρο τα 33,3 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης⁴⁶. Οι γεωπόνοι συστρατεύθηκαν λοιπόν, για να αναθεωρήσουν την κατεστημένη γνώμη, η οποία κρατούσε «μεταξύ των Ελλήνων διανοουμένων», «ως αλάνθαστον δόγμα», την άποψη δηλαδή «ότι η Ελλάς διά κάθε άλλο είνε πρόσφορος παρά διά την γεωργίαν, και ότι ο Έλληνας διά κάθε άλλο επάγγελμα είνε κατάλληλος παρά διά το του γεωργού».

Ως πρώτη τους κοινωνική αποστολή τους οι γεωπόνοι θεώρησαν τη διάδοση του αισιόδοξου μηνύματος ότι «η Ελλάς και λόγω κλίματος και λόγω γεωλογικής συστάσεως και γεωγραφικής θέσεως είναι προσφορωτάτη» για σχεδόν κάθε κλάδο της γεωργίας⁴⁷. Στην εξάπλωση αυτού του αισιόδοξου κλίματος προσδοκούσαν ότι θα συνέβαλε η «γεωργική εκπαίδευσις» και η εξάπλωσή της στα δημοτικά σχολεία της υπαίθρου, όπως όρισαν διά νόμου οι κυβερνήσεις Αλ. Ζαΐμη και Ελ. Βενιζέλου το 1927-1928 (το Νομοθετικό Διάταγμα «Περί στοιχειώδους γεωργικής εκπαίδευσως» της 7ης Οκτωβρίου 1927 κυρώθηκε τον Ιούλιο του 1928 και έγινε ο Νόμος 3600). Πέρα όμως από τη διάδοση τεχνικών γνώσεων και την ίδρυση σχολικών κήπων σε κάθε σχολική μονάδα, η «στοιχειώδης γεωργική εκπαίδευσις» στόχευε στην καλλιέργεια «γεωργικής συνειδήσεως» και «αγάπης» για τη γη και το επάγγελμα του γεωργού. Με αυτή την αποστολή επιφορτίστηκαν οι δημοδιδάσκαλοι, οι οποίοι, μετεκπαιδευμένοι σε Γεωργικά Φροντιστήρια από επιστήμονες γεωπόνους, θα μετέφεραν τις γνώσεις και την προπαγάνδα της «αγροτικής ιδέας» στα δημοτικά και σε «Κυριακά Γεωργικά Σχολεία» για ενήλικες⁴⁸.

Η «αγροτική ιδέα», δηλαδή η ριζοσπαστική αγροτιστική προπαγάνδα, που ανέλαβαν να διαδώσουν με θέρμη οι γεωπόνοι και οι δημοδιδάσκαλοι στην ελληνική νεολαία συνιστούσε όχι μόνο μια στροφή προς τη γη, αλλά και μια αποστροφή προς τις πόλεις. Όπως παρότρυνε το 1932 το περιοδικό *Νέα Αγροτική Ζωή* τους αναγνώστες του: «Ας πασκίσουμε όλοι μας να σταματήσουμε αυτή την αφαιμάξη της υπαίθρου. Αύριο, μεθαύριο ίσως να είνε αργά. Γιατροί, δικηγόροι, παππάδες, έμποροι, διανοούμενοι, πολιτευόμενοι, γεωπόνοι, δάσκαλοι, ας γίνουμε όλοι Ιεραπόστολοι της αγροτικής ιδέας, ας ποτισθούμε με το Ιδανικό της δημιουργίας μιας καινούργιας και αληθινότερης Ελληνικής ζωής. Ας υψώσουμε το χωριάτη στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο που του αρμόζει, κατορθώνοντας έτσι να του εμπνεύσουμε εμπιστοσύνη προς τη δουλειά του. Ας προσπαθήσουμε να στρέψουμε την προσοχή της Ελληνικής Νεολαίας σε καινούργιους ορίζοντες, να της εμπνεύσουμε καινούργιες ιδέες και να την ποτίσουμε με καινούργια Ιδανικά πειό ζωντανά, πειό ωραία και πειό χρήσιμα. Ας την κάνουμε να πιστέψη πως ύστερ' απ' τη ζωή των πόλεων την έκφυλη και την ανάλατη υπάρχει μια άλλη ζωή πειό αληθινή, γυμνή απ' την χρυσαλοφή του πολιτισμού, των καμπαρέ και των ντάνσιγκ, γεμάτη απλότητα και καλωσύνη κι' ωμορφιά και μια ολόκληρη χώρα μισέρημη, που περιμένει τη δική της δύναμη για να μεταβληθή σ' ένα παράδεισο πλούτου κι' ωμορφιάς»⁴⁹. Το ζητούμενο, εν ολίγοις, των γεωπόνων και των αγροτιστών διανοουμένων γενικότερα ήταν να μετατρέψουν «την αστυφιλίαν εις αγροφιλίαν, την αγάπην προς το χρήμα εις αγάπην προς την γην, τον παρασιτισμόν εις παραγωγικήν εργασίαν»⁵⁰.

Υψηλόβαθμα στελέχη του Υπουργείου Γεωργίας, 31 Μαΐου 1928. Πρώτος από δεξιά, καθιστός, ο πρωτοπόρος της οργάνωσης των συνεταιρισμών Σωκράτης Ιασεμίδης και δεύτερος ο γεωπόνος Πέτρος Καναγκίνης, που πρωτοστάτησε στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων (αρχείο Μαρτιολοπούλειου – Καναγκίνειου Ιδρύματος Επιστημών Περιβάλλοντος)

46 Χρυσός Ευελπίδης, *Η χρονία γεωργική κρίσις εις την Ελλάδα*, εκδ. Αργύρης Παπαζήσης, Αθήνα 1953, σελ. 18, 42, 57-Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία, κοινωνία, κράτος...*, ό.π., σελ. 62-65· Σ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα...*, ό.π., σελ. 238· Κ. Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας...*, ό.π., σελ. 133.

47 Αρ. Θ. Μουράτογλου, «Η Ελλάς είνε γεωργική χώρα; Ο Έλληνας είνε γεωργός;», ό.π., σελ. 70, 72.

48 Για τη στοιχειώδη γεωργική εκπαίδευση το 1928-1940 βλ. Σπ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη...*, ό.π., σελ. 133-134, 152-153· Παντελής Ζωιόπουλος, *Δυσωλεπίδες κλόης: Το αγροτικό θαύμα*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2014, σελ. 234-235.

49 Γεώργιος Μ. Φιλίππας, «Προς την ελληνικήν νεολαίαν. Πώς θα δημιουργήσωμεν μιαν ευτυχιμένην Ελλάδα», στο περ. *Νέα Αγροτική Ζωή*, τεύχος 115 (22 Μαΐου 1932), σελ. 3-4 (υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

50 Κωνσταντίνος Ν. Φιλιππίδης, *Ο αγροτισμός ως λύσις του οικονομικού προβλήματος*, τύποις Τυπογραφείου Φυλακικής-Σχολής Αβέρωφ, εν Αθήναις 1932, σελ. 49.

Δύο χρόνια αργότερα, η *Αγροτική Εγκυκλοπαίδεια* (ένα ακόμη όργανο των γεωπόνων) έδωσε στους δημοδιδασκάλους, που είχαν μετεκπαιδευθεί στα Γεωργικά Φροντιστήρια, προκειμένου να συνδράμουν «εις τον διαφωτιστικόν αγώνα», το εξής μήνυμα: «Δώσατέ του [ενν. του αγρότη] να εννοήση ότι η αστυφιλία, η τάσις δηλονότι της μετακινήσεως και της εγκαταστάσεως προς τας πόλεις είναι πολύ επικίνδυνος. Διαφωτίσατέ τον ότι οι αστοί δεν κατορθώνουν να ζήσουν εις τας πόλεις, αυτοί οι οποίοι έχουν μίαν συγκροτημένην εργασίαν από πολλών ετών. Διότι επυκνώθη ο πληθυσμός των πόλεων και οι επαγγελματίαι επληθύνθησαν ως η άμμος της θαλάσσης. Οι αγρόται αφ' ετέρου είναι ολιγώτεροι από όσους απαιτούνται διά την καλλιέργειαν της γης μας. Τι θα γίνουν τόσο επιστήμονες, τους οποίους παρεσκεύαζον τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα; Πού θα εύρουν εργασίαν, αφού ο προϋπολογισμός του κράτους δεν αντέχει, αφού όλα τα άλλα ιδρύματα δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου έκλεισαν ερμητικώς τας πύλας των; Δεν υπάρχει άλλη διέξοδος. [...] Διδάξατε εις τους γεωργούς του μέλλοντος ότι η γη είναι η μόνη σταθερά αξία σήμερον, ότι η καλλιέργειά της είνε επάγγελμα ευγενές, τίμιον, προσοδοφόρον. Ότι αυτοί κρατούν τας τύχας της πατρίδος εις τας χείρας των, την οικονομικήν ζωήν, την υπόστασιν του τόπου, την κοινήν ευτυχίαν. [...] Ιδού γιατί εις σας ανήκει η πραγματοποιήσις του ιερού σκοπού: Ν' αγαπήση ο λαός την γην. Ρίψατε, λοιπόν, εις την παιδικήν ψυχήν την αντίληψιν της πραγματικότητος και δώσατέ της να εννοήση ότι είνε μεγάλη τιμή διά τον γεωργόν να παραμείνη εις το χωρίον του, αφού πλέον διδαχθή επιστημονικώς εις τα γεωργικά σχολεία τους τρόπους της κατεργασίας της γης»⁵¹.

Εν κατακλείδι, το κεντρικό μήνυμα της αγροτιστικής προπαγανδιστικής εκστρατείας ήταν, όπως το έθεσε ο γεροσιαστής (και πρώην υπουργός Γεωργίας, το 1924, και συνθεμελιωτής της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917) Αλέξανδρος Μυλωνάς: «Στραφώμεν προς την γην», προς «τον φυσικόν βίον της υπαίθρου, που νοσταλγούν όλοι οι αληθινά πολιτισμένοι άνθρωποι»⁵².

Η αστυφιλία, η σιτάρκεια και η «γεωργική αυτάρκεια» θεωρούνταν καίριας σημασίας ζητήματα της «μεταπολεμικής» (post 1922) περιόδου, ζητήματα τα οποία συνδυάστηκαν στον νου των συγχρόνων με το «δημογραφικό πρόβλημα» της χώρας και συνθέσαν το «ελληνικό πρόβλημα», δηλαδή το πρόβλημα βιωσιμότητας της χώρας (του ελληνικού «κρατικού οργανισμού»). Οι ιθύνοντες και οι διανοούμενοι καλούσαν επομένως να απαντήσουν στο (αγωνιώδες) γεωοικονομικό ερώτημα εάν η Ελλάδα θα κατόρθωνε να διαθρέψει επαρκώς τον φυσικώς (και σύμφωνα με τους υπολογισμούς της εποχής, με ραγδαίους ρυθμούς) αυξανόμενο πληθυσμό της⁵³. Στην εκατονταετηρίδα της ελληνικής ανεξαρτησίας (3 Φεβρουαρίου 1930), ο Ελ. Βενιζέλος έστειλε από τα έδρανα της Βουλής μήνυμα αισιοδοξίας: «περιωρίσθημεν εις στενόν χώρον, αλλά δεν υπάρχει καμμία αμφιβολία ότι ο χώρος είναι επαρκής διά να διαθρέψη και τον σημερινόν πληθυσμόν και πληθυσμόν ακόμη διπλάσιον από τον σημερινόν»⁵⁴.

51 *Αγροτική Εγκυκλοπαίδεια*, τεύχος 2 (Αύγουστος 1934), σελ. 3-4. Η Διευθύνουσα Επιτροπή της Αγροτικής Εγκυκλοπαίδειας αποτελούνταν από τους γεωπόνους Σπυρίδωνα Χασιώτη, Χρυσό Ευελπίδη, Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο, Βασίλειο Γανώση, Εμμανουήλ Ανάση και Π. Κουτσομητσόπουλο.

52 περ. *Πειθαρχία*, τεύχος 7 (1 Δεκεμβρίου 1929), σελ. 6-7.

53 Spyridon G. Ploumidis, «The Greek "New Great Idea" (1943-46): Geopolitics, Geoeconomics, and Peasantist Nationalism», στο περ. *Modern Greek Studies*, Yearbook 30-31 (2014/2015), σελ. 244. ηρβ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και τον ρόλο της βιομηχανίας», στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, επιμ. Βασίλης Κρεμμυδάς – Χρύσα Μαλτέζου – Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, τόμος Β', έκδοση Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 1986, σελ. 340-341.

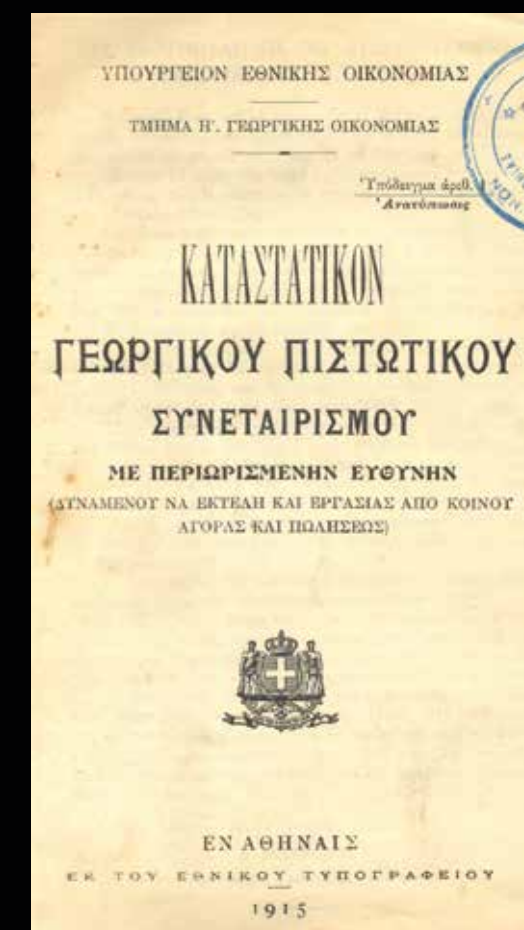
54 *Ελευθερίου Κ. Βενιζέλου πολιτικά υποθήκια ανθολογηθείσαι από τα κείμενα αυτού*, επιμ. Στέφανος Ι. Στεφάνου, τόμος Α', χ.ε., Αθήναι 1965, σελ. 281-282.

Παρά το ελπιδοφόρο όμως μήνυμα του Ελ. Βενιζέλου, η απαισιοδοξία κέρδιζε συνεχώς έδαφος. Βασικός εκφραστής αυτής της απαισιοδοξίας (αισθητά εντονότερης στον αντιβενιζελικό κόσμο) ήταν ο Κωνσταντίνος Σφυρής (ο εισηγητής των κλάδων της γεωπολιτικής, της γεωοικονομίας και της ανθρωπογεωγραφίας στην Ελλάδα, καθηγητής από το 1927 στην Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών), ο οποίος συνέλαβε την έννοια «ελληνικόν πρόβλημα». Συγκεκριμένα, το 1930 ο Κ. Σφυρής υποστήριξε πρώτος ότι στην Ελλάδα «υφίσταται νοσηρώς απόλυτος υπερπληθυσμός»⁵⁵. Έναν χρόνο αργότερα επανέλαβε, με μεγαλύτερη έμφαση, τον προβληματισμό του για το «δημογραφικόν», το «ωμότατον πρόβλημα του υπερπληθυσμού της Ελλάδος», και την αγωνία του για τη βιωσιμότητα της «ελληνικής περιοχής» ως «κρατικής Μονάδος», υπό το πρίσμα «γεωπολιτικών και γεωοικονομικών όρων». Σύμφωνα με τον Σφυρή, «το ελληνικόν πρόβλημα [...] προέκυψε εκ της ανταλλαγής των πληθυσμών και της συσσωρεύσεως των προσφύγων και εκ της αποτόμου αποκοπής του χώρου ζωής εν τη Μεσογείω [...]», αλλά «και συνεπεία της αποφράξεως των παλαιών μεταναστευτικών οδών». «Η αποπνικτική συσσωρευσις της νυν μέχρις ασφυξίας συμπιεσμένης ελληνικής εθνικής ομάδος, όλου σχεδόν του εν Ρωσσία, Πόντω και Τουρκία εμψύχου εθνικού κεφαλαίου εντός των στενών κρατικών ορίων» της Ελλάδας, προξένησε τον «επαγγελματικό πληθωρισμό» και τη «στενότητα δράσεως» εντός της μεταπολεμικής Ελλάδας. Ο Σφυρής ισχυρίστηκε ότι η «στενότητα» και η μικρή παραγωγική δυναμικότητα της ελληνικής γης περιόριζαν δραστικά τα περιθώρια ανάπτυξης της ελληνικής γεωργίας και κτηνοτροφίας, κι ως εκ τούτου καθιστούσαν τον στρατηγικό στόχο της σιτάρκειας πρακτικά ανέφικτο⁵⁶.

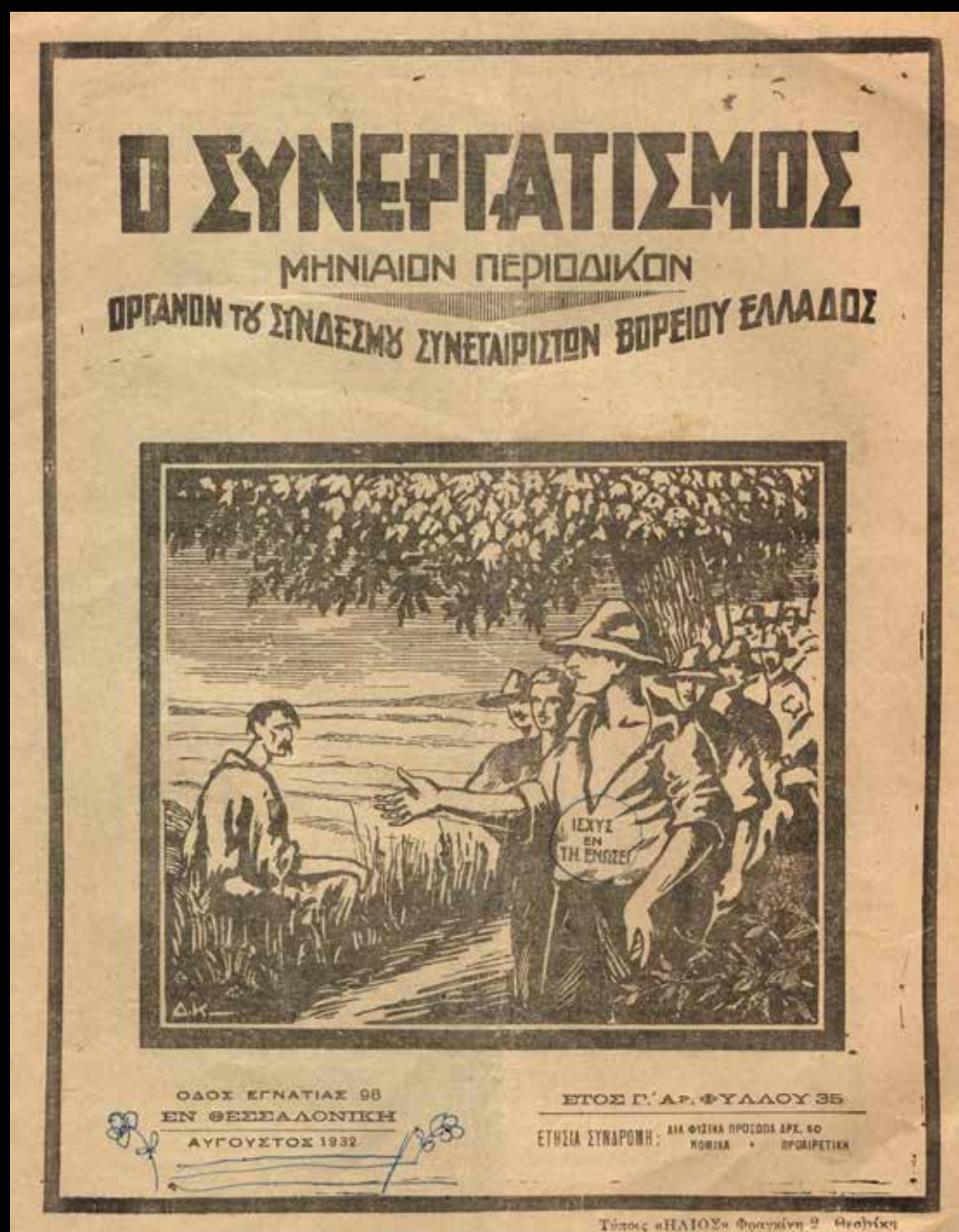
Τα (σύμφωνα με τον σχολιασμό του περιοδικού *Εργασία*) «ηττοπαθή κηρύγματα» του Σφυρή (του οποίου οι πολιτικές καταβολές

55 Κωνσταντίνος Δ. Σφυρής, «Γεωοικονομία και οικονομία. Μεθοδολογική έρευνα», στο περ. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Ερευνών*, τόμος 10, τεύχος Γ' (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1930), σελ. 259.

56 Κωνσταντίνος Δ. Σφυρής, «Υπό ποιās προϋποθέσεις η Ελλάς είναι βιώσιμος», στο περ. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Ερευνών*, τόμος 11, τεύχος Γ' (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1931), σελ. 297, 299-300, 302, 305, 308, 311-313, 327, 352-353.

Υπόδειγμα Καταστατικού για την ίδρυση αγροτικών συνεταιρισμών, που εκδόθηκε αμέσως μετά την ψήφιση του Νόμου 602/1915 για τους συνεταιρισμούς

Ο Συνεργατισμός ήταν ένα βραχύβιο μηνιαίο περιοδικό, το οποίο εξέδιδε ο σύνδεσμος Συνεταιριστών Βορείου Ελλάδος, τεύχος Αυγούστου 1932

ήταν σφόδρα αντιβενιζελικές) επί του «ελληνικού προβλήματος»⁵⁷ βρήκαν προσωπικά αντίθετο τον ίδιο τον Ελ. Βενιζέλο και προκάλεσαν την οργισμένη αντίδρασή του⁵⁸, όπως βεβαίως και των γεωπόνων και των λοιπών διανοουμένων του ευρύτερου βενιζελικού πολιτικού χώρου, οι οποίοι ήταν άλλωστε οι πρωταγωνιστές της κίνησης των ιδεών στη μεσοπολεμική Ελλάδα⁵⁹. Για παράδειγμα, ο Ι. Καραμάνος, με άρθρο του στο περιοδικό *Εργασία* το 1931, επέμεινε πως «δεν δικαιούμεθα να είπωμεν ότι έχομεν στενότητα γης [...] διότι ευρισκόμεθα εις το άλφα εισέτι της γεωργικής μας προόδου», συμπληρώνοντας με νόημα ότι «υπάρχει ακόμη εις τον τόπον άπειρος δυναμικότης, ήτις παραμένει ανεκμετάλλευτος»⁶⁰. Όπως εξήγησε ο Χρυσός Ευελπίδης, αυτό που χρειαζόταν πρωτίστως η χώρα ήταν η «ορθολογιστική οργάνωσις της γεωργίας επί τη βάσει των εν Αμερική επικρατούντων», η «ορθολογιστική οργάνωσις της γεωργικής εκπαιδεύσεως», η «συμπλήρωσις της γεωργικής εκμεταλλεύσεως διά της κτηνοτροφικής τοιαύτης», η «προσαρμογή της παραγωγής προς τας απαιτήσεις της καταναλώσεως», η «εκτέλεσις υδραυλικών έργων» και άλλα τέτοια τεχνικής φύσεως μέτρα⁶¹ – με λίγα λόγια, αυτό που χρειαζόταν για να προσδεύσει η ελληνική γεωργία ήταν (θα λέγαμε εμείς) ο τεχνοκρατισμός. Ο Λέανδρος Πολυχρόνης, στο προμνημονευθέν έργο του *Σκέψεις επί του γεωργικού μας προβλήματος* (1931), τάχθηκε ομοίως υπέρ της «ορθολογιστικής οργάνωσις της παραγωγής (rationalization)», υπογραμμίζοντας εκεί ότι «πρέπει η Ελληνική γη να χρησιμοποιηθή, ούτως ώστε εκ του Ελληνικού εδάφους αναπηδήσουν νέαι πηγαί αφθονίας και πλούτου»⁶².

III. Η παρέμβαση του ελληνικού κράτους στην αγροτική οικονομία: μια ιστορική τομή

Οι μελέτες του Χρ. Ευελπίδη, του Λ. Πολυχρόνη, του Αρ. Σίδερι, του Ι. Καραμάνου κ.ά. αναδεικνύουν μια σημαντική εξέλιξη της μεσοπολεμικής εποχής: τη δυναμική εμφάνιση των γεωπόνων και των «γεωργοοικονομολόγων» στο δημόσιο προσκήνιο και την ανέλιξή τους στο στερέωμα των τεχνοκρατών και των ειδικών διανοουμένων του ελληνικού κράτους. Από το τέλος της δεκαετίας του 1920 λοιπόν οι επιστήμονες γεωπόνοι κλήθηκαν από το ελληνικό κράτος να αναλάβουν την τεχνική οργάνωση της ελληνικής γεωργίας, τον γεωργικό εποικισμό⁶³ και να πετύχουν την ανάκαμψη και την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας (του κύριου και βασικού κλάδου της ελληνικής εθνικής οικονομίας μέχρι τη δεκαετία του 1960)

57 περ. *Εργασία*, τεύχος 154 (11 Δεκεμβρίου 1932), σελ. 1551. Το 1932 ο Κ. Σφυρής επανέλαβε, με μεγαλύτερη έμφαση, τις γνωστές θέσεις του για «το ωμότατον πρόβλημα υπερπληθυσμού, ούτινος η οξύτης είναι αφαντάστου δυσμενείας», με δύο άρθρα του στην εφημ. *Πολιτεία* του Θεολόγου Νικολούδη («Το ελληνικόν δημογραφικόν πρόβλημα και η ελληνική βιωσιμότης», αρ. 4298-364 [8 Δεκεμβρίου 1932] 1-2, και αρ. 4299-365 [9 Δεκεμβρίου 1932] 1-2). Εκεί ο Σφυρής δήλωσε ευθαρσώς: «Το κατ' εμέ έσπειρα από ολόκληρον εικοσαετίαν την απαισιοδοξίαν [...] και] ευρέθην, εν τη βασική αντιμετωπίσει του ελληνικού προβλήματος, εις κεφαλαιώδη αντίθεσιν προς τας κυρίας γραμμάς της πολιτικής του κόμματος των Φιλελευθέρων».

58 Τον Νοέμβριο του 1932 ο ιστορικός ηγέτης των Φιλελευθέρων, με άρθρο του στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, παρενέβη και διατύπωσε την ακόλουθη διδαχή: «Πρέπει να παύσωμεν πιστεύοντες οι ίδιοι και διακηρύττοντες προς τους άλλους, ότι είμεθα αθεραπεύτως πτωκοί, και ότι πρόκειται να ζήσωμεν διαρκώς ως άθροισμα πενήτων. Πρέπει, επιδιώκοντες εκ παντός τρόπου την ανάπτυξιν του εθνικού εισοδήματος και πιστεύοντες με όλην μας την ψυχήν εις την δυνατότητα της επιτυχίας της, να καταναλώσωμεν το μεγαλύτερον μέρος της δραστηριότητός μας εις τον σκοπόν αυτόν» (εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, αρ. φύλλου 3815 [28 Νοεμβρίου 1932], σελ. 4. *Ελευθερίου Κ. Βενιζέλου πολιτικά υποθήκαι...*, ό.π., τόμος Β', σελ. 498)

59 πρβ. Αλέξανδρος Ανδρέας Κύρτσος, *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1996, σελ. 15.

60 Ι. Καραμάνος, «Τι κάμνομεν διά την γεωργίαν μας», στο περ. *Εργασία*, τεύχος 80 (11 Ιουλίου 1931), σελ. 702.

61 Χρ. Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίσις...*, ό.π., σελ. 54, 56, 58-59. Του ίδιου, *Η γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και κοινωνική άποψις*, εκδ. «Ο Λόγος», Αθήνα 1944, σελ. 24. πρβ. Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία...*, ό.π., σελ. 86, 88-89.

62 Λ. Πολυχρόνης, ό.π., σελ. 13, 27, 33.

63 Δύο emblematicές (αλλά όχι ασφαλώς μοναδικές) μορφές γεωπόνων που συμμετείχαν ενεργά στον γεωργικό εποικισμό της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας ήταν ο Ι. Καραμάνος και ο Πέτρος Καναγκίνης. Βλ. Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος, *Πέτρος Καναγκίνης: Η συμβολή του στην αναμόρφωση του περιβάλλοντος της υπαίθρου στον Μεσοπόλεμο*, Μαριοποπούλειο – Καναγκίνειο Ίδρυμα Επιστημών Περιβάλλοντος και Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2013, σελ. 67-111.

και την έξοδό της από την κρίση. Ταυτόχρονα, έπρεπε να πετύχουν μια σειρά από συναφείς στόχους: την προστασία και την ενίσχυση του αγροτικού εισοδήματος, την ανάσχεση της αστυφιλίας των γεωργών και τη συγκράτησή τους «στους αγρούς», καθώς και την επίτευξη του στρατηγικού στόχου της σιτάρκειας της χώρας. Η οξύτατη παγκόσμια αγροτική κρίση και το «ελληνικό πρόβλημα» της αστυφιλίας και του «υπερπληθυσμού» αποτέλεσαν συνεπώς το δίδυμο φυσικό εφαλτήριο για την κοινωνική ανάδειξη των γεωπόνων σε μια νέα ελίτ. Είναι μάλιστα διαπιστωμένο ότι γεωπόνοι (μέσα στο πλαίσιο του νέου τεχνοκρατικού ρόλου τους) θεωρούσαν το επάγγελμά τους περισσότερο σαν κοινωνική αποστολή παρά ως απλή τεχνική εφαρμογή, οπότε, ως ειδικοί διανοούμενοι, ανέπτυξαν γόνιμο προβληματισμό για μια πλειάδα από ευρύτερα δημόσια ζητήματα⁶⁴.

Οι επιστήμονες γεωπόνοι έρχονταν λοιπόν να καλύψουν ένα υπαρκτό διανοητικό κενό. Όπως εξήγησε ο Αριστείδης Μουράτογλου (1884-1939), οι άνθρωποι αυτοί ήταν: «[...] μερικοί από τους ανεπτυγμένους και διανοουμένους, οι οποίοι σήμερα πολύ καθαρώτερα –παρά άλλοτε– βλέπουν τα γεωργικά πράγματα και τα μελετούν με θετικώτερον τρόπον, από άλλοτε· δυστυχώς οι τοιοῦτοι διανοούμενοι είνε ακόμη πολύ ολίγοι· με λύπην δε σημειώνομεν ότι η καθημερινή δημοσιογραφία –πλην ολιγίστων εξαιρέσεων– ήκιστα ενδιαφέρεται διά τα γεωργικά ζητήματα, οσάκις δε ενασχολείται με αυτά, το κάμνει με πολλήν επιπολαιότητα, χωρίς μέθοδον, και προ πάντων χωρίς ωρισμένον σκοπόν και κατεύθυνσιν»⁶⁵.

Μεγάλος σταθμός σε αυτή τη διαδικασία συγκρότησης της νέας ομάδας διανοουμένων και τεχνοκρατών αποτέλεσε ασφαλώς η ίδρυση της Ανωτέρας Γεωπονικής Σχολής Αθηνών. Μιλώντας στα εγκαίνια της σχολής (3 Φεβρουαρίου 1920), ο Σπ. Χασιώτης αναφέρθηκε στην αναγκαιότητα της ύπαρξής της ως παράγοντος προόδου και οικονομικής ανάπτυξης: «[...] χρειάζονται εν συνόλω περί τους 150 γεωπόνους για την εγκατάσταση των ακτημόνων γεωργών στα απαλλοτριούμενα τσιφλίκια. Υπολογίσατε τώρα πόσοι άλλοι επιστήμονες γεωπόνοι αναγκαιούσι διά την τοσούτον σκόπιμον διδασκαλίαν των γεωπονικών μαθημάτων εις τα Διδασκαλεία και πόσοι δι' ιδιωτικές επιχειρήσεις υποδειγματικώς διεξαγομένης». Και πρόσθεσε ότι η σχολή αυτή θα δημιουργούσε «την Ελληνικήν γεωπονικήν επιστήμην προς βαθυτέραν και λεπτομερεστέραν γνώσιν των παραγωγικών δυνάμεων του τόπου»· ως «ο φάρος της γεωπονικής επιστήμης», η ΑΓΣΑ θα συνέβαλλε στην «ενίσχυσιν όλων των παραγόντων της προόδου» και στην «ευημερία της χώρας»⁶⁶.

Η τεχνοκρατική ιδεολογία των γεωπόνων δεν προοριζόταν να αποτελέσει ένα θεωρητικό κατασκεύασμα και δεν παρέμεινε σε θεωρητικό μόνο επίπεδο. Οι εισηγήσεις των γεωπόνων και των «γεωργοοικονομολόγων» έφεραν ουσιαστικό αποτέλεσμα και άλλαξαν άρδην τα πράγματα στον νευραλγικό τομέα της γεωργίας – αυτό κατέστη σαφές μετά την όξυνση της αγροτικής κρίσης. Έτσι, ενώ το 1925-1926 η Επιτροπή Οικονομιών της κυβέρνησης θεωρούσε λίγο έως πολύ τη γεωπονική επιστήμη «άχρηστη» και «περιττή» – απειλήθηκε μάλιστα ακόμα και η οντότητα της Ανωτέρας Γεωπονικής Σχολής Αθηνών (ιδρύθηκε το 1920)⁶⁷–, έναν χρόνο αργότερα σημειώθηκε μια νέα αρχή: στις 12 Αυγούστου

Ο Ι. Καραμάνος δοκιμάζων χειροκίνητο βενζινάροτρο (αρχείο Ανδρέα Ι. Καραμάνου)

⁶⁴ Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος και Δημήτρης Παναγιωτόπουλος, «"Ειδικοί" διανοούμενοι και θύλακες χειραφέτησης στο Μεσοπόλεμο. Μεταρρυθμιστές γεωπόνοι και μηχανικοί στην ύπαιθρο και στο άστυ», στο περ. *Μνήμων*, τεύχος 29 (2008), σελ. 121-137, 147.

⁶⁵ Αρ. Θ. Μουράτογλου, «Λιπασματολογικά. Γεωργική πρόοδος και αζωτολόγα φυτά», στο περ. *Τα Νέα Γεωπονικά*, τεύχος 1 (Ιανουάριος 1920), σελ. 2.

⁶⁶ περ. *Τα Νέα Γεωπονικά*, τεύχος 2 (Φεβρουάριος 1920), σελ. 18, 21-22.

⁶⁷ Δ. Παναγιωτόπουλος, *Γεωργική εκπαίδευση και ανάπτυξη...*, ό.π., σελ. 60-61, 63.

Ο διευθυντής της Γενικής Διεύθυνσης Μακεδονίας-Θράκης της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων Ιωάννης Καραμάνος στο γραφείο του

1927 ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου (ως υπουργός Γεωργίας) συνέταξε νομοσχέδιο «Περί συγκεντρώσεως και διαθέσεως εγχωρίου σίτου»· το νομοσχέδιο αυτό, που εγκρίθηκε από τη Βουλή στις 27 Ιουνίου 1928 και αποτέλεσε τον Νόμο 3598 «Περί προστασίας της εγχωρίου σιτοπαραγωγής»⁶⁸, σηματοδότησε τον στρατηγικό προσανατολισμό του ελληνικού κράτους προς τη συστηματική προώθηση της σιτοκαλλιέργειας. Στις 29 Αυγούστου – 1 Σεπτεμβρίου 1927 συνήλθε στην Αθήνα, υπό την προεδρία του Αλ. Παπαναστασίου, το Ανώτατον Συμβούλιον της Γεωργίας με τη συμμετοχή 150 μελών, προερχόμενων κατά το εν τρίτον «από τας τάξεις των Δημοσίων Γεωπονικών υπαλλήλων». Εκεί συζητήθηκε «όλως ιδιαίτερως» η «προαγωγή της σιτοκαλλιέργειας μέχρι του βαθμού της επιτεύξεως της σιταρκείας της Χώρας»⁶⁹. Το έτος 1927 οροθετεί λοιπόν την αφετηρία της ελληνικής κρατικής εκστρατείας «προς επίτευξιν σιταρκείας»⁷⁰ και της στροφής «προς την Μητέρα γην»⁷¹. Η διάδοχη κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου, υιοθετώντας πλήρως τους προσανατολισμούς του Αλ. Παπαναστασίου, αναδιοργάνωσε την ΚΕΠΕΣ (Κεντρική Επιτροπή Προστασίας της Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής)⁷², ανήγαγε τη σιτάρκεια σε «υπέρτατον αγαθόν, σωτήριοι διά την Ελλάδα και τον λαόν της, εκ πολλών απόψεων»⁷³, φρόντισε για τη ριζική ανάπτυξη της σιτοκαλλιέργειας, θέτοντας ως στόχο της «να επιτευχθή εις προσεχές μέλλον η σιτάρκεια της Ελλάδος και η επάρκεια αυτής εις τρόφιμα»⁷⁴, και έστρεψε έντονα την προσοχή της στην ανάπτυξη της γεωπονικής επιστήμης και στη βελτίωση της γεωργικής πίστης: το 1927 συστάθηκε η Γεωπονική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, το 1929 η Γεωπονική Σχολή των Αθηνών ανωτατοποιήθηκε, το ίδιο έτος ιδρύθηκε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (ΑΤΕ), το Υπουργείο Γεωργίας αναδιοργανώθηκε, τα Γεωργικά Ταμεία και τα Γεωργικά Επιμελητήρια αποκεντρώθηκαν, ενώ ιδρύθηκαν και έξι Γεωργικά Φροντιστήρια ανά τη χώρα⁷⁵. Επομένως, το 1927-1928 και καθ' όλη της διάρκειας της Μεγάλης Τετραετίας η αγροτική πολιτική του ελληνικού κράτους κινήθηκε, για πρώτη φορά, όχι μόνο επί «θεωρητικών» όσο επί «πρακτικών και τεχνικών γεωργικών κατευθύνσεων»⁷⁶, δηλαδή με επιστημονικό – τεχνοκρατικό και ορθολογικό τρόπο.

Σημαντική πρόοδος συντελέστηκε και στον τομέα της «γεωργικής εκπαίδευσως». Το 1931 λειτουργούσαν ήδη 114 «Κυριακά Γεωργικά Σχολεία» με περίπου 3.900 μαθητές και υπήρχε η προοπτική ο αριθμός τους να αυξηθεί σε 400⁷⁷. Από το 1928 και μέχρι την εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο (1940) «μετεκπαιδεύθησαν γεωργικώς εις ειδικά τμήματα παρά τας ανωτάτας και μέσας [γεωπονικάς] σχολάς εκατοντάδες δημοδιδασκάλων, υπηρετούντων εις γεωργικά περιφερείας»⁷⁸. Τον Οκτώβριο του

68 Ο Νόμος 3598 του 1928 επέβαλε την υποχρεωτική ανάμειξη του εγχωρίου σίτου με αλλοδαπό σε ποσοστό μέχρι 25% σε αλευρόμυλους ημερησίας αλεστικότητας άνω των 25 χιλιάδων κιλών, ενώ, ειδικά για την Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα, η ανάμειξη ήταν υποχρεωτική για όλους τους αλευρόμυλους («οιαδήποτε και αν είνε η ημερησία αλεστικότης τούτων»). Ο Νόμος 3598 τροποποιήθηκε ελαφρά από τον Νόμο 4382 του 1929. Βλ. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Α΄ – Σύνοδος Β΄*, τεύχος Β΄ (16 Νοεμβρίου 1927 – 28 Ιουνίου 1928), εν Αθήναις 1928, σελ. 639, 1411-1412· *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α΄, αρ. φύλλου 119/10-7-1928, σελ. 875-877 (Νόμος 3598), αρ. φύλλου 303 (21 Αυγούστου 1929), σελ. 2626-2630 (Νόμος 4382 «Περί τροποποιήσεως του Νόμου 3598 "Περί προστασίας της εγχωρίου σιτοπαραγωγής"»)· Αρ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος...*, ό.π., σελ. 278, 280, 320-321· Χρ. Ευελπίδης, *Θεωρία και πράξις...*, ό.π., τόμος Α΄, σελ. 79.

69 Αρ. Θ. Μουράτογλου, «Η πρόοδος της γεωργίας μας είνε ζήτημα χημικών λιπασμάτων», στο περ. *Αγροτικός Ταχυδρόμος*, τεύχος 185 (15 Σεπτεμβρίου 1927), σελ. 313-314.

70 Χρ. Ευελπίδης, *Η γεωργία της Ελλάδος...*, ό.π., σελ. 44.

71 Ευάγγελος Α. Νικολαΐδης, «Το πρόγραμμά μας», στο περ. *Αγροτική Ζωή*, τεύχος 1 (Φεβρουάριος 1927), σελ. 1.

72 Ι. Καραμάνος, «Τα οικονομικά μέτρα υπέρ της σιτοπαραγωγής», στο περ. *Εργασία*, τεύχος 86 (22 Αυγούστου 1931), σελ. 870.

73 Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου..., επιμ. Π. Πετρίδης, ό.π., σελ. 189, 191-193· Σ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα...*, ό.π., σελ. 234-237.

74 Σπυρίδων Χασιώτης, «Η γεωργική Ελλάς: Γενική επισκόπησις», στο περ. *Αγροτική Ζωή*, τεύχος 30 (Ιούλιος 1929), σελ. 4· Αρ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος...*, ό.π., σελ. 364· Christine Agriantoni, «Venizelos and economic policy», στο *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, επιμ. Paschalis M. Kitromilides, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 2006, σελ. 303-304.

75 *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου...*, επιμ. Π. Πετρίδης, ό.π., σελ. 150-153, 183-186, 228-236· Δ. Παναγιωτόπουλος, *Γεωργική εκπαίδευση και ανάπτυξη...*, ό.π., σελ. 66-67, 69-71.

76 *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου...*, επιμ. Π. Πετρίδης, ό.π., σελ. 153.

77 Ό.π., σελ. 159-160. Βλ. ενδεικτικά [ΦΕΚ ίδρυσης]: *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α΄, αρ. φύλλου 106/25-6-1928, σελ. 812 και αρ. φύλλου 380/21-10-1929, σελ. 3290-3291.

78 Χρ. Ευελπίδης, *Η γεωργία της Ελλάδος...*, ό.π., σελ. 163.

1927 νομοθετήθηκε επίσης (και εφαρμόστηκε «δοκιμαστικώς» τουλάχιστον την τετραετία 1928-1932) η «στοικειώδης γεωργική εκπαίδευσις» στον στρατό (σε ορισμένες μεγάλες στρατιωτικές μονάδες), όπου γεωπόνους – υπάλληλοι των κατά τόπους υπηρεσιών του Υπουργείου Γεωργίας ή οπλίτες που είχαν πτυχίο γεωπονικής σχολής παρέδωσαν «γεωργικά μαθήματα» στους κληρωτούς που προέρχονταν από αγροτικές περιοχές⁷⁹.

Παράλληλα, το έργο αναπλάσεως της ελληνικής υπαίθρου (αλλά και το φάσμα της πενίας και της ανεργίας στις πόλεις) οδήγησε στη σχετική ανάσχεση της αστυφιλίας και στην επιβράδυνση των ρυθμών αστικοποίησης (ο μέσος ετήσιος ρυθμός δημογραφικής ανάπτυξης του πολεοδομικού συγκροτήματος πρωτεύουσής μειώθηκε από 7,40% τη δεκαετία του 1920 σε 2,85% τη δεκαετία του 1930), ενώ ο αριθμός των μεταναστών από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα την περίοδο 1928-1940 υπολογίζεται σε κάτι περισσότερο από 200 χιλιάδες⁸⁰, υποπολλαπλάσιος σε σύγκριση με την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία (βλ. παραπάνω).

Σε τεχνικό επίπεδο, μετά την παρέμβαση του κράτους στην αγροτική οικονομία, οι στρεμματικές αποδόσεις και η παραγωγικότητα της ελληνικής γεωργίας αυξήθηκαν έστω και οριακά⁸¹. Τα μεγάλα αποστραγγιστικά και εγγειοβελτιωτικά έργα στη Μακεδονία, χάρη στα οποία αποδόθηκαν 400 χιλιάδες στρέμματα γης στην καλλιέργεια, και ο εκμηχανισμός της καλλιέργειας συνιστούσαν μερικά ακόμα μεγάλα βήματα προόδου⁸². Χάρη σε αυτά οι καλλιεργούμενες εκτάσεις της χώρας διπλασιάστηκαν μέσα σε λιγότερο από δύο δεκαετίες (1922-1938):

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Καλλιεργούμενες εκτάσεις της Ελλάδας (σε στρέμματα)

1922	12.542.980
1927	15.200.830
1931	19.319.054
1935	21.909.500
1936	23.156.025
1937	24.154.978
1938	24.649.600

ΠΗΓΗ: Μπάμπης Β. Αλιβιζάτος, *Η γεωργική Ελλάς και η εξέλιξίς της*, κ.ε., Αθήναι 1939, σελ. 45.

Το κυριότερο και ορατότερο όμως επίτευγμα ήταν η εντυπωσιακή επέκταση της σιτοκαλλιέργειας, σε βαθμό που οι

σημερινοί επίγονοι των πρώτων τεχνοκρατών της γεωργίας να κάνουν λόγο για «το αγροτικό θαύμα του Μεσοπολέμου»⁸³. Μετά το 1927 η εγχώρια σιτοπαραγωγή σχεδόν τριπλασιάστηκε σε όγκο και στο κατώφλι του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου (1939) η Ελλάδα είχε επάρκεια σε σιτάρι σε ποσοστό 73,8%⁸⁴. Βεβαίως, η «απογείωση» της ελληνικής γεωργίας συντελέστηκε κυρίως από το 1960 και μετά⁸⁵, ενώ το αγροτικό εισόδημα παρέμεινε χαμηλό καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου (το 1938 «τα εισοδήματα» των γεωργών της Ελλάδας ήταν «μικρότερα και του κατωτάτου υπαλλήλου των πόλεων»⁸⁶). Ωστόσο, τα σημάδια του δυναμισμού της ελληνικής γεωργίας ήταν εμφανή ήδη από τη δεκαετία του 1930. Το 1931 οι καλλιεργούμενες με σίτο εκτάσεις της Ελλάδας ήταν πλέον συγκρίσιμες με τις αντίστοιχες της Ιταλίας και της Βουλγαρίας:

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Καλλιεργηθείσες με σίτο εκτάσεις σε σύγκριση προς το σύνολο της καλλιεργούμενης γης

Ελλάς (1931)	35,4%
Ιταλία (1930)	34,8%
Βουλγαρία (1929)	33,3%
Γιουγκοσλαβία (1929)	30,3%
Ρουμανία (1927)	27%
Γερμανία (1930)	10,5%

ΠΗΓΗ: Ανάτολο Οικονομικό Συμβούλιο (ΑΟΣ), *Τα μέτρα προς επαύξηση της εγχωρίου σιτοπαραγωγής. Εισήγησης και γνωμοδότησις*, τεύχος Α΄, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1934, σελ. 20.

Το 1933 τα σιτηρά καταλάμβαναν το 84% της εδαφικής έκτασης

⁸³ Ό.π., σελ. 14.

⁸⁴ Ό.π., σελ. 242· Χρ. Ευελπίδης, *Η γεωργία της Ελλάδος...*, ό.π., σελ. 171· Κ. Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας...*, ό.π., σελ. 196. Ο Γεώργιος Κυριακός υπολόγισε το μέγεθος της σιτάρκειας σε 74,1% (βλ. *Το τετραετές έργο του Υπουργού της Γεωργίας κ. Γ. Κυριακού*, κ.ε., Αθήναι 1940, σελ. 18).

⁸⁵ Στάθης Δαμιανάκος, «Το δυσέυρετο μοντέλο της ελληνικής Γεωργίας», στο *Υπαιθρος Χώρα: Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, επιμ. Χαράλαμπος Κασίμης – Λεωνίδας Λουλούδης, ΕΚΚΕ και Πλέθρον, Αθήνα 1999, σελ. 67· Δημήτρης Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική οικονομία: Αναπτυξιακές στρατηγικές στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 7 (Ο μεσοπόλεμος 1922-1940. Από την αβασίλευτη δημοκρατία στη δικτατορία της 4ης Αυγούστου), επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 168· Κ. Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας...*, ό.π., σελ. 402.

⁸⁶ Βασίλειος Γ. Γανώσης, *Νέα φιλαγροτικά*, κ.ε., Αθήναι 1963, σελ. 15.

Λιθογραφημένες σημειώσεις μαθημάτων του 1924 από τις παραδόσεις του καθηγητή και πρωτοπόρου συνεταιριστή Σωκράτη Ιασεμίδα

των «σπειρομένων γαιών» της χώρας, ενώ ο σίτος από μόνος του το 44%⁸⁷. Μάλιστα, σύμφωνα πάλι με τον Χρ. Ευελπίδη, ο καλλιεργούμενος σίτος επεκτάθηκε από 5.007.845 στρέμματα το 1929 σε 9.261.008 στρέμματα το 1939⁸⁸. Στη διάρκεια του μεσοπολέμου λοιπόν τέθηκαν οι βάσεις για την επίτευξη της σιτάρκειας, η οποία, χάρη στις άοκνες προσπάθειες του Ιωάννη Παπαδάκη (διευθυντή του Ινστιτούτου Καλλιτερεύσεως Φυτών της Θεσσαλονίκης) και με ιταλική τεχνογνωσία, συντελέστηκε το 1957⁸⁹.

Ο επιτελικός και παρεμβατικός ρόλος του κράτους, καθώς και ο νέος επιτελικός ρόλος των γεωπόνων – «γεωργο-οικονομολόγων» είχε μάλιστα επιπτώσεις και σε θεωρητικό επίπεδο: το Κραχ του 1929, η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση, το New Deal και η ελληνική πτώχευση του 1932 σηματοδότησαν όντως το χρονικό σημείο post quem της εξ ανάγκης επικράτησης των εθνικιστικών και των παρεμβατικών επί των φιλελεύθερων νεοκλασικιστικών οικονομικών απόψεων και στην Ελλάδα⁹⁰, αλλά η ποιοτική μετατόπιση της ελληνικής οικονομικής σκέψης από το ένα στο άλλο στρατόπεδο (από τις φιλελεύθερες – διεθνιστικές στις παρεμβατικές – εθνικιστικές οικονομολογικές αντιλήψεις) συντελέστηκε λίγο νωρίτερα (κατά τα χρόνια 1927-1931) εξαιτίας της εκτεταμένης παγκόσμιας γεωργικής κρίσης⁹¹.

Η κοινωνική ανέλιξη των γεωπόνων σκιαγραφείται με τον πλέον παραστατικό τρόπο από τον ιστοριογράφο της ελληνικής γεωργίας (προϊστάμενο του γραφείου εκδόσεων και γεωργικών μελετών του Υπουργείου Γεωργίας, 1928-1938) Δημήτριο Ζωγράφο (1871-1940)⁹². Έως την τελευταία δεκαετία του 19ου αι., το επάγγελμα του γεωπόνου θεωρούνταν κοινωνικά υποδεέστερο. Σύμφωνα με τον Δ. Ζωγράφο, ο Γρηγόριος Παλαιολόγος, «ο πρώτος επίσημος Έλληνας Γεωπόνος της Αναγεννημένης πατρίδος» στα χρόνια του Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831), ο οποίος έφτιαξε το Αγροκήπιο της Τίρυνθας, «εθλίβετο διότι δεν εύρισκε την κοινωνική αντίληψιν της εποχής του εις το ύψος της αποστολής του έργου του Γεωπόνου». Ο Γρ. Παλαιολόγος, «με πολλήν πικρίαν» ομιλούσε «διά την περιφρόνησιν την οποίαν αντελαμβάνετο εκδηλουμένην τότε διά τους ανθρώπους τους αφοσιωθέντας εις την Γεωργίαν και γεωργικήν ανάπλασιν της Ελλάδος».

Ο Δ. Ζωγράφος, γράφοντας έναν χρόνο μετά την ίδρυση της ΑΓΣΑ, εξηγεί την προγενέστερη κατάσταση: «Ο λογιωτατισμός και η θεσιθηρία ανεπήδησαν ευθύς αμέσως από τας πρώτας επαναστατικές πνοάς και η εξάσκησις παραγωγικών επαγγελμάτων εθεωρείτο ότι επιτρέπετο μόνον εις τους μη δυναμένους να έχωσι βλέψεις επί της κορυφής της κοινωνικής σταδιοδρομίας. Και ατυχώς αι ιδέαι αύται επεκράτησαν και επί όλας δεκαετηρίδας μελλοντικώς. Μέχρι του 1890 ακόμη, οι περί την Γεωργίαν ασχολούμενοι και εις την επιστημονικήν αυτήν θεραπείαν προσκολληθέντες εθεωρούντο κοινωνικώς υστερούντες. Το επάγγελμα του Γεωπόνου εφάινετο ευρισκόμενον εις το περιθώριον της κοινωνικής ζωής και έπρεπεν οι νέοι, οι ολίγον προ της εποχής εκείνης ζήσαντες, να έχουν αρκετόν ηρωϊσμόν διά να αποφασίσωσι να

Ο γεωπόνος Ιωάννης Καραμάνος (αριστερά), γενικός διευθυντής Εποικισμού Μακεδονίας, με τον Charles Eddy, πρόεδρο της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), δεκαετία 1920 (αρχείο Ανδρέα Ι. Καραμάνου)

87 Γεώργιος Δ. Κυριακός, *Η γεωργική πολιτική του κράτους*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1933, σελ. 16-17.

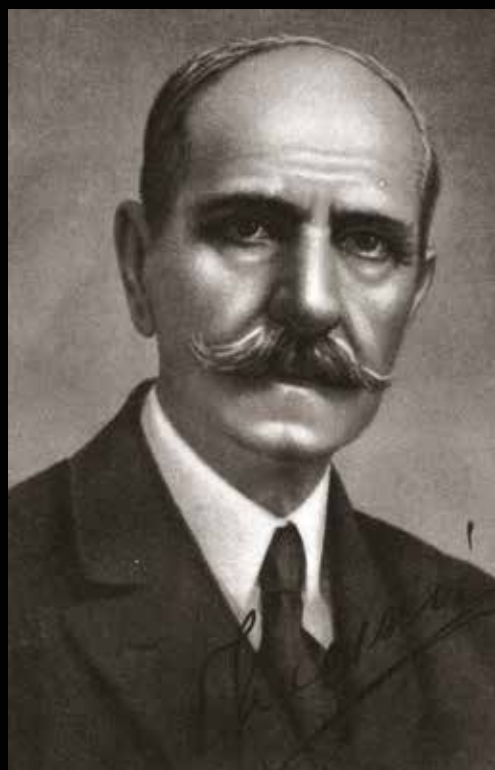
88 Χρ. Ευελπίδης, *Η γεωργία της Ελλάδος...*, ό.π., σελ. 42-43. Το διάστημα 1929-1938 ο σταθμικός δείκτης των εκτάσεων που καλλιεργήθηκαν με σιτάρι στην Ελλάδα (βάση 1923 = 100) κινήθηκε από το 116 στο 200 (Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία...*, ό.π., σελ. 29, Πίνακας 4).

89 Σπ. Πλουμίδης, *Εδαφος και μνήμη...*, ό.π., σελ. 129 (υποσημ. 176)- Π. Ζωιόπουλος, ό.π., σελ. 150-154, 242.

90 πρβ. Μιχάλης Μ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος – Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1989, σελ. 96, 351, 473.

91 Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Η ελληνική αγροτική κρίση του μεσοπολέμου (Δεκ. 1920): Κοινωνικές διαστάσεις της οικονομολογικής σκέψης επί της κρίσης», στο *Δωδώνη. Ιστορία και Αρχαιολογία* (Επιστημονική επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων) τόμος 38-42, (Ιωάννινα 2008-2013), σελ. 335.

92 πρβ. Π. Ζωιόπουλος, ό.π., σελ. 235-236.

Ο γεωπόνος, ακαδημαϊκός και υπουργός Γεωργίας Γεώργιος Κυριακός

Ο γεωπόνος Δημήτριος Πάνου

ακολουθήσωσι το ευγενές και υπέροχον έργον του γεωπόνου». Και καταλήγει: «Αλλά η εξέλιξις επέφερε τα αποτελέσματά της και σήμερον [σ.σ. το 1921] ο Έλλην επιστήμων γεωπόνος απολαμβάνει των τιμών που αξίζουν εις την μόρφωσίν του και την μεγάλην εθνικοκοινωνικήν αποστολήν του»⁹³.

Άλλωστε, ο τεχνοκρατικός ρόλος και η είσοδος των γεωπόνων στο επίκεντρο της δημόσιας σφαίρας ήταν πλέον εμφανής και στον αυξημένο αριθμό τους στον μεσοπόλεμο: ενώ το 1919 στις διάφορες υπηρεσίες του Υπουργείου Γεωργίας υπηρετούσαν μόλις 39 ανώτεροι γεωπόνοι, απόφοιτοι των σχολών της Ευρώπης⁹⁴, το 1937 ο αριθμός των «Γεωπόνων του Κράτους» είχε ανέλθει στους 486, εκ των οποίων οι 140 συγκαταλέγονταν στο «εις Αθήνας και Θεσσαλονίκην εδρεύον Γεωπονικόν Προσωπικόν»⁹⁵.

Καταλυτικός σε αυτή τη διαδικασία συγκρότησης μιας νέας κατηγορίας τεχνοκρατών και ειδικών διανοουμένων ήταν ο ρόλος του Σπυρίδωνος Χασιώτη (1862-1945), πρώτου διευθυντή (πρύτανη) της ΑΓΣΑ και εισηγητή της αγροτιστικής πολιτικής ιδεολογίας στην Ελλάδα. Το 1892 ο Σπ. Χασιώτης, που ήταν εκπρόσωπος μιας νέας γενιάς γεωπόνων η οποία προέβαλλε μετ' επιτάσεως το επιστημονικό προφίλ της επαγγελματικής ομάδας της, εξέδωσε αρχικά το περιοδικό *Γεωργική Πρόοδος* (-1896) και στη συνέχεια το περιοδικό *Τα Νέα Γεωπονικά* (1900-1930). Σε αυτά παρουσιάστηκαν εκλαϊκευμένες οι γεωργικές γνώσεις, ενώ μέσω αυτών διαδόθηκε η αγροτική ιδέα και δημοσιοποιήθηκε ο κοινωνικοοικονομικός ρόλος των γεωπόνων⁹⁶. Ο Σπυρίδων Χασιώτης, ο αποκληθείς και «Πατήρ της Γεωργίας»⁹⁷, είχε ταχθεί ήδη από το 1916 υπέρ της «συστηματικής συμπράξεως των Υπουργείων εις τον καταρτισμόν του γενικού του Κράτους προγράμματος υπέρ της γεωργίας και των άλλων της αγροτικής παραγωγής κλάδων»⁹⁸.

Βασικά εργαλεία του τεχνοκρατικού προγράμματος των γεωπόνων ήταν οι αυτοτελείς και κυρίως οι περιοδικές εκδόσεις τους, οι οποίες συντάσσονταν στη δημόδη γλώσσα και απευθύνονταν στον επαγγελματία γεωργό. Κεντρικό βήμα αυτής της εκστρατείας για τη διαφώτιση της «γεωργικής Ελλάδος» ήταν το *Γεωργικόν Δελτίον* του Υπουργείου Γεωργίας⁹⁹. Στην αγροτιστική καμπάνια συμμετείχαν επίσης τα περιοδικά *Αγροτική Ζωή* και *Νέα Αγροτική Ζωή* (1927-1935)¹⁰⁰, ο *Αγροτικός*

93 Δημήτριος Λ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήναι 1976, σελ. 342-343.

94 Δ. Παναγιωτόπουλος, *Γεωργική εκπαίδευση και ανάπτυξη...*, ό.π., σελ. 78, 118-119 (υποσημ. 201).

95 Μπάμης Αλιβιζάτος, *Κράτος και γεωργική πολιτική*, Υπουργείο Γεωργίας, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι [1937], σελ. 60-61.

96 Ανάμεσα στις άλλες ιδιότητές του, ο Σπ. Χασιώτης διατέλεσε Γενικός Επιθεωρητής της Γεωργίας στο Υπουργείο Γεωργίας, καθηγητής της ΑΓΣΑ, πρώτος πρόεδρος του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος (έτος ίδρυσης 1923), βουλευτής του ίδιου κόμματος (1926) και γεροισιαστής των Γεωργικών Επιμελητηρίων (1929). Βλ. Δ. Παναγιωτόπουλος, *Γεωργική εκπαίδευση και ανάπτυξη...*, ό.π., σελ. 32-33, 55, 211. Του ίδιου, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος...*, ό.π., σελ. 50-59. Ο υπότιτλος του περιοδικού *Τα Νέα Γεωπονικά* διευκρίνιζε την ταυτότητά του: πως επρόκειτο για «μηνιαίων γεωργικών περιοδικόν, εκδιδόμενον προς υποστήριξιν των γεωργικών και κτηνοτροφικών συμφερόντων και προς εκλαϊκευσιν των γεωπονικών και ζωοτεχνικών γνώσεων». Διευθυντής σύνταξης του περιοδικού ήταν ο Σπ. Χασιώτης, ενώ αρχισυντάκτης και «διαχειριστής» ο Παναγιώτης Κουτσομητσόπουλος, επίσης γεωπόνος και τμηματάρχης του Υπουργείου Γεωργίας. Γενικότερα, το «Συμβούλιον της Σύνταξεως» του περιοδικού στελεχωνόταν αποκλειστικά από γεωπόνους. Βλ. π.χ. τα τεύχη του Ιανουαρίου 1920 και του Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1923.

97 Αυτό τον κολακευτικό χαρακτηρισμό του τον απέδωσαν οι σύνεδροι του Γ' Πανελληνίου Αγροτικού Συνεδρίου, που συγκλήθηκε στην πρωτεύουσα το διάστημα 22-29 Μαΐου 1924. Βλ. περ. *Τα Νέα Γεωπονικά*, τεύχος 6-8 (Ιούλιος-Αύγουστος 1924), σελ. 49.

98 Σπυρίδων Χασιώτης, *Αι κυριώτεροι βάσεις μιας αληθούς γεωργικής πολιτικής. Πώς θ' αναπτυχθή ο γεωργικός πλοῦτος της Ελλάδος*, τύποις Αθανασίου Α. Παπασπύρου, εν Αθήναις 1916, σελ. 43.

99 Στον απολογισμό του για την τετραετία 1928-1932 το Κόμμα των Φιλελευθέρων αναφέρει ρητά: «η κυβέρνησις επεδίωξε την προπαγάνδαν των γεωργικών γνώσεων και των επιστημονικών πορισμάτων επί όλων των κλάδων της γεωργίας διά του *Γεωργικού Δελτίου* του Υπουργείου Γεωργίας» (*Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου...*, επιμ. Π. Πετρίδης, ό.π., σελ. 227).

100 Διευθυντής Σύνταξης του περιοδικού *Αγροτική Ζωή* ήταν ο μηχανικός – γεωπόνος Νικόλαος Η. Αναγνωστόπουλος, διοργανωτής της Γεωπονικής Σχολής της Θεσσαλονίκης (έτος ίδρυσης 1927), τμηματάρχης εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας και εν συνεχεία της ΑΤΕ. Τον Απρίλιο του 1930, μετά τη συγκέντρωσή του με το περιοδικό *Τα Νέα Γεωπονικά* (κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1900), το περιοδικό μετονομάστηκε σε *Νέα Αγροτική Ζωή*. Γραμμένη (ως επί το πλείστον) σε απλή δημοτική γλώσσα, η περιοδική αυτή έκδοση απευθυνόταν κατεξοχήν προς τους αγρότες, σαν ένας «καθοδηγητής και φίλος εις τον σκληρόν αγώνα» τους. Βλ. Ν.Η. Αναγνωστόπουλος, «Το τρίτον έτος», στο περ. *Αγροτική Ζωή*, τεύχος 25 (Φεβρουάριος 1929), σελ. 1. Το 1927 η διεύθυνση της σύνταξης διατεινόταν ότι το περιοδικό είχε ήδη περίπου 10 χιλιάδες αναγνώστες, εκ των οποίων οι 9 χιλιάδες ήταν κατ' επάγγελμα αγρότες (Ελένη Πολιτάκη, «Αγροτισμός», στο περ. *Αγροτική Ζωή*, τεύχος 6 [Ιούλιος 1927], σελ. 3).

Ταχυδρόμος (1912-1961) της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ) του βιομηχάνου Νικολάου Κανελλόπουλου¹⁰¹, η *Αγροτική Εγκυκλοπαίδεια* (1934-1935) της εφημερίδας *Ανεξάρτητος* (οργάνου του Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος του Αλ. Μυλωνά), όπως επίσης το *Δελτίον* και τα «λαϊκά βιβλιάρια» της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας (έτος ίδρυσης 1901) – η Ελληνική Γεωργική Εταιρεία ισχυρίζεται ότι την περίοδο 1926-1936 πραγματοποίησε 147 εκδόσεις και διέθεσε 420 χιλιάδες αντίτυπα¹⁰². Κύριος σκοπός των παραπάνω εντύπων ήταν «η αγροτική διαφώτισις, η εκλαϊκευσις των γνώσεων όλων των αγροτικών κλάδων και η ανύψωσις του επιπέδου του αγροτικού κόσμου, υπό έποψιν πολιτισμού, ώστε να δύναται ούτος να καλλιεργή τον αγρόν του επιστημονικώτερον, εκμεταλλεύεται δε αυτόν αφ' ετέρου εντονώτερον και αποδοτικώτερον»¹⁰³, με μακροπρόθεσμο στόχο «την ανύψωσιν του βιωτικού επιπέδου της αγροτικής κοινωνίας», την «αγροτικήν αναγέννησιν και [υλικήν] πρόοδον»¹⁰⁴.

III. Επίλογος

Στον μέσον του μεσοπολέμου το κύρος και η αξία του έργου και της αποστολής των γεωπόνων είχαν πλέον τύχει γενικής αναγνώρισης. Δικαιολογημένα, το 1930 το *Γεωργικόν Δελτίον* του Υπουργείου Γεωργίας θριαμβολόγησε: «Η γη και ο αιθήρ και τα ύδατα και όλα αι φυσικά δυνάμεις αι εμφανείς και μυστηριώδεις εις τας χείρας και υπό την πεφωτισμένην διάνοιαν ενός μεγάλου γεωπόνου δαμάζονται και ευπειθείς και πειθήνιοι εργάζονται διά να μεγαλύνωσι το έργον του και αναδείξωσι το επιστημονικόν του όπλον. Ο αληθής γεωπόνος είναι ο αιώνιος νικητής. Εις τον δρόμον του δεν αντικρύζει ποτέ την ήτταν. Ο θρίαμβος τού επιστρώνει δάφνας διά να βαδίζη με υπερήφανον την κεφαλήν. Αι παμμέγιστοι πρόοδοι της ανθρωπότητος οφείλονται εις τους μεγάλους εργάτας της γης και μεγάλοι συγγραφείς, αρχαίοι και νεώτεροι, ύμνησαν την δύναμιν και την αποστολήν της γεωργίας. Ο αληθινός γεωπόνος είναι ο μέγας Αρχιερεύς εις τον ναόν της Φύσεως»¹⁰⁵.

Παρομοίως, σύμφωνα με το περιοδικό *Νέα Αγροτική Ζωή*, ο ρόλος της γεωπονίας ήταν επιτελικός: «Ο Γεωπόνος» ήταν «το ανώτερο στέλεχος, ο ανώτερος αξιωματικός του αγροτικού κόσμου». «Δουλειά θάχει να εποπτεύη, να παρακολουθή, να δίνη γραμμές και κατευθύνσεις. Κι όπως ο αξιωματικός έχει τα κατώτερα στελέχη του λοχίες και δεκανείς σκορπισμένους ανάμεσα σ' όλη τη στρατιωτική μάζα για να εφαρμόζουν τις διαταγές του και να ποδηγετούν τη μάζα [...], έτσι κι ο γεωπόνος θα χρησιμοποιήση τα κατώτερα στελέχη του σκορπισμένα ανάμεσα σ' όλη την αγροτική μάζα»¹⁰⁶.

Συνεπώς, η γεωργική κρίση, που ξεκίνησε το 1920 και οξύνθηκε ιδιαίτερα τα χρόνια 1928-1933, αποτέλεσε κομβικό γεγονός και εφαλτήριο για την ανάπτυξη της εγχώριας γεωπονικής και γεωργοοικονομικής επιστήμης. Πάνω απ' όλα όμως, η ανάδυση των γεωπόνων στο δημόσια προσκήνιο και η ταχύτατη ένταξή τους στο κοινωνικό και διανοητικό (ακόμη και

¹⁰¹ Συντάκτης του περιοδικού *Αγροτικός Ταχυδρόμος* ήταν ο γεωπόνος Αριστείδης Θ. Μουράτογλου (1884-1939).

¹⁰² Παναγιώτης Α. Δεκάζος, *Η υπό την προεδρίαν της Α.Μ. του Βασιλέως Ελληνική Γεωργική Εταιρεία 1901-1937. Η ιστορία της, η δράσις της*, τύποις Ν. Απατσίδη, Αθήναι 1937, 56, 58.

¹⁰³ *Αγροτική Εγκυκλοπαίδεια*, τεύχος 10 (Μάιος 1935), σελ. 243.

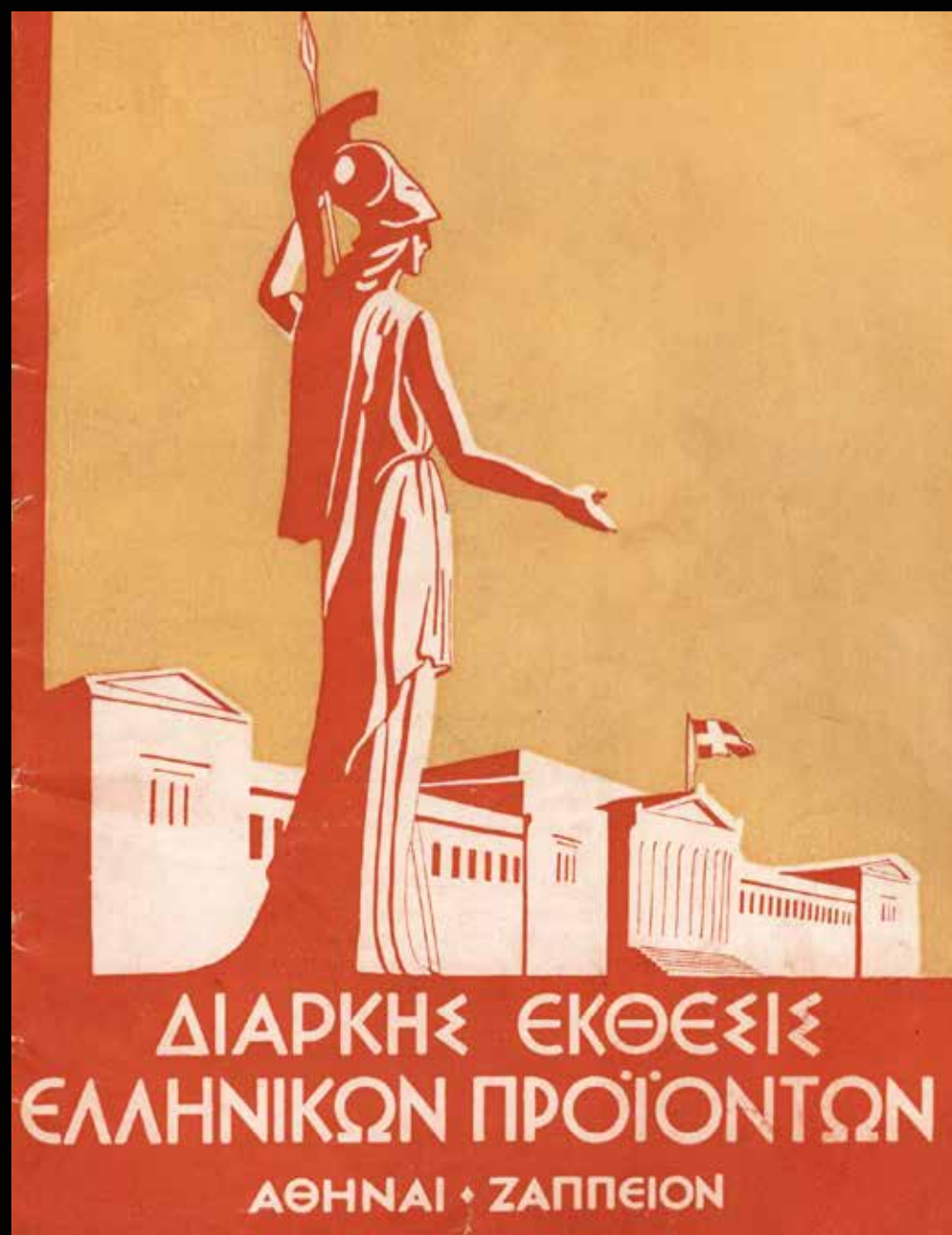
¹⁰⁴ *Αγροτική Εγκυκλοπαίδεια*, τεύχος 6 (Δεκέμβριος 1934), σελ. 3-4, 94.

¹⁰⁵ Δημ. Α. Ζωγράφος (τότε τμηματάρχης της Διευθύνσεως Γεωργίας του αντίστοιχου Υπουργείου), «Γεωργικά κηρύγματα: Α' Γη – Γεωπονία – Γεωπόνος», στο *Γεωργικόν Δελτίον* (του Υπουργείου Γεωργίας), τεύχος Α' (Ιανουάριος-Μάρτιος 1930), σελ. 29.

¹⁰⁶ περ. *Νέα Αγροτική Ζωή*, τεύχος 35 (9 Νοεμβρίου 1930), σελ. 3.

Ο Ιωάννης Μεταξάς

Φυλλάδιο από τη Διαρκή Έκθεση Ελληνικών Προϊόντων στο Ζάππειο το 1938, επί δικτατορίας Μεταξά

στο πολιτικό¹⁰⁷) κατεστημένο δεν είναι μια μεμονωμένη εξέλιξη, αλλά εντάσσεται ασφαλώς σε ένα γενικότερο πλαίσιο: αυτό του τεχνοκρατικού χαρακτήρα που απέκτησε το ελληνικό κράτος (και τα κράτη της Ευρώπης συνολικότερα) μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, προκειμένου να αντιμετωπιστεί ένα πλήθος επειγόντων προβλημάτων που άφησε πίσω του ο Μεγάλος Πόλεμος (η πρόνοια για τους παλαιούς πολεμιστές, τους αναπήρους και τα λοιπά θύματα πολέμου, η περίθαλψη των προσφύγων, η λύση της κρίσης στην αγροτική οικονομία, ο υπερπληθωρισμός κτλ.). Η τεχνοκρατία (ως αντίληψη μιας περισσότερο ορθολογικής, τεχνολογικά εφαρμοσμένης και επιστημονικά οργανωμένης εξέλιξης και προόδου) ήταν λοιπόν η κινητήριος δύναμη πίσω από τις νέες εξελίξεις. Οι γεωπόνοι δεν ήταν η εξαίρεση σε αυτή τη νέα εξέλιξη: Μαζί με τους οικονομολόγους (με εμβληματικό τον Κυριάκο Βαρβαρέσο, καθηγητή της Πολιτικής Οικονομίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος και ακαδημαϊκό) και τους μηχανικούς (με πρωτοκορυφαίο τον Νικόλαο Κιτσίκη, καθηγητή και πρύτανη του Εθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου και επί σειρά ετών πρόεδρο του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος) στελέχωσαν το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο (ΑΟΣ, έτος ίδρυσης 1929) και σχεδίασαν από κοινού με επιτελικό τρόπο την εισαγωγή «του τεχνικού επιστημονικού πνεύματος εις την διοίκηση των κοινών» (όπως έγραφε χαρακτηριστικά το περιοδικό *Τεχνικά Χρονικά* το 1935), καθώς και την επιστημονική οργάνωση του κράτους και την άμεση παρέμβασή του στην ιδιωτική οικονομία, στην κοινωνία (στους τομείς της υγείας και της πρόνοιας, στη διαχείριση της ραγδαίας αστικοποίησης) και σε μια σειρά από άλλους τομείς του δημόσιου βίου¹⁰⁸. Εν ολίγοις, ο τεχνοκρατισμός στον μεσοπόλεμο δεν περιορίστηκε στον αστικό χώρο, αλλά η λατρεία του μεταφέρθηκε για πρώτη φορά και «εις τον ναόν της Φύσεως».

¹⁰⁷ Ο Χρυσός Ευελπίδης, το αρχέτυπο του «καθηγητή γεωργοοικονομολόγου» στην Ελλάδα, διατέλεσε (για ένδεκα μήνες) υπουργός Οικονομικών στην κυβέρνηση Πλαστήρα το 1951-1952. Βλ. Δ. Παναγιωτόπουλος, *Γεωργική εκπαίδευση και ανάπτυξη...*, ό.π., σελ. 245-246 (υποσημ. 430). Ο Άγγελος Αγγελόπουλος («Χρυσός Ευελπίδης. Ο επιστήμονας και ο πολιτικός», στο *Χρυσός Ευελπίδης – Αφιέρωμα*, ό.π., σελ. 38) και ο Γεώργιος Μαύρος («Χρυσός Ευελπίδης. Ο τεχνοκράτης πολιτικός», στο *Χρυσός Ευελπίδης – Αφιέρωμα*, ό.π., σελ. 91-92) χαρακτηρίζουν τον Χρ. Ευελπίδη ως τον πρώτο Έλληνα τεχνοκράτη πολιτικό, ο οποίος «συνδύαζε τη βαθειά επιστημονική γνώση με τη γενική εποπτεία του πολιτικού χώρου». Ο Δημήτριος Αθανασάτος («Ο Χρυσός Ευελπίδης. Ο καθηγητής Γεωργοοικονομολόγος», στο *Χρυσός Ευελπίδης – Αφιέρωμα*, ό.π., σελ. 41), μετέπειτα πρύτανης της ΑΓΣΑ (1979-1980), προσδιορίζει τον Χρ. Ευελπίδη ως τον «θεμελιωτή της γεωργοοικονομικής επιστήμης εν Ελλάδι».

¹⁰⁸ Για τον τεχνοκρατικό και παρεμβατικό χαρακτήρα που απέκτησε το ελληνικό κράτος στον μεσοπόλεμο βλ. Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σελ. 333· Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος, *Φάσεις και αντιφάσεις του ελληνικού κράτους στον 20ό αιώνα, 1910-2001*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2019, σελ. 72-76· Κ. Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας...*, ό.π., σελ. 197-198· Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, επιμ. Βαρβάρα Καρζή, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2019, σελ. 149-155, 173-175. Για τους οικονομολόγους την ίδια περίοδο βλ. Μιχάλης Μ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929...*, ό.π., σελ. 127-167· Του ίδιου, *Πολιτική οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι. Μελέτες για την ιστορία της οικονομικής σκέψης στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σελ. 119-167· Ανδρέας Κακριδής, *Κυριάκος Βαρβαρέσος: Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία*, Τράπεζα της Ελλάδος – Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Αθήνα 2017, σελ. 47-150. Για τους μηχανικούς βλ. Γιάννης Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σελ. 210-408· για την έννοια τεχνοκρατία (technocracy) βλ. Γ. Αντωνίου, ό.π., σελ. 28-43, 418.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος

Ο **Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος** διευθύνει το Κέντρο Τεκμηρίωσης της Ιστορίας της Ελληνικής Γεωργίας (ΚΤΙΕΓ) του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών και είναι μέλος του Εργαστηριακού Διδακτικού Προσωπικού (ΕΔΙΠ) του Τμήματος Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης του ίδιου πανεπιστημίου. Στο τμήμα αυτό διδάσκει «Ιστορία του Αγροτικού Κόσμου» και «Ιστορία της Γεωπονικής Επιστήμης». Επίσης, διδάσκει «Ιστορική Έρευνα, Διδακτική και Νέες Τεχνολογίες» στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Στα ερευνητικά ενδιαφέροντά του περιλαμβάνονται η ιστορία της ελληνικής γεωργίας, η πολιτική, οικονομική και κοινωνική οργάνωση του νεοελληνικού κράτους και του αγροτικού χώρου τον 19ο και τον 20ό αιώνα, καθώς και η συγκρότηση των επιστημονικών και ακαδημαϊκών ελίτ τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Είναι συγγραφέας έξι βιβλίων και αρκετών επιστημονικών άρθρων στην ελληνική και στην αγγλική γλώσσα.

Καλλιόπη Παπαγγελή

Η **Καλλιόπη Παπαγγελή** είναι αρχαιολόγος, προϊσταμένη του Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής. Το επιστημονικό έργο της, εκτός από μια μονογραφία για τον αρχαιολογικό χώρο και το Μουσείο της Ελευσίνας, περιλαμβάνει δημοσιεύσεις σε επιστημονικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους, που αφορούν την Ελευσίνα, την Ιερά Οδό και τις εκθέσεις των πολυάριθμων ανασκαφών που έχει διενεργήσει στην πόλη της Ελευσίνας, καθώς και σε άλλα μνημεία της Δυτικής Αττικής, όπως στο Φρούριο των Ελευθερών. Επιμελήθηκε –σε συνεργασία με τον αρχαιολόγο Δημήτριο Παντερμαλή– την έκθεση «Ελευσίνα. Τα μεγάλα μυστήρια», που διοργανώθηκε από το Μουσείο της Ακρόπολης σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής (2018). Επίσης, είχε την επιμέλεια αρχαιογνωστικών εκθέσεων στο Πνευματικό Κέντρο του δήμου Ελευσίνας. Έχει εκπονήσει τη μουσειολογική μελέτη για την επανέκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ελευσίνας.

Γιώργος Πάλλης

Ο **Γιώργος Πάλλης** είναι επίκουρος καθηγητής βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ). Η έρευνά του επικεντρώνεται στη βυζαντινή γλυπτική, στην επιγραφική και στην τοπογραφία, ενώ έχει δημοσιεύσει μονογραφίες και άρθρα σε ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά και πρακτικά συνεδρίων. Έχει εργαστεί ως αρχαιολόγος στο Υπουργείο Πολιτισμού και έχει λάβει μέρος σε ανασκαφές στην Αττική, στη Φθιώτιδα και στις Κυκλάδες. Από το 2015 συμμετέχει στην πανεπιστημιακή ανασκαφή της αρχαίας πρωτεύουσας της Άνδρου. Είναι αντιπρόεδρος της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (έτος ίδρύσεως 1884) και ενεργό μέλος άλλων επιστημονικών σωματείων.

Ηλίας Κολοβός

Ο **Ηλίας Κολοβός** είναι αναπληρωτής καθηγητής οθωμανικής ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης και διευθυντής του διεθνούς μεταπτυχιακού προγράμματος στην οθωμανική ιστορία του ίδιου τμήματος. Έχει γράψει, επιμεληθεί και συνεπιμεληθεί δέκα βιβλία και πάνω από 50 άρθρα σε ελληνικές και διεθνείς δημοσιεύσεις και περιοδικά. Τα επιστημονικά ενδιαφέροντά του κινούνται μεταξύ των πεδίων της μεσογειακής οικονομικής ιστορίας, της ιστορίας των νησιωτικών κόσμων, της ιστορίας των μεθόρων, της ιστορίας της υπαίθρου και της περιβαλλοντικής ιστορίας, καθώς και των κληρονομιών στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έργα του (μεταξύ άλλων): *Όπου ήν κήπος: Η μεσογειακή νησιωτική οικονομία της Άνδρου σύμφωνα με το οθωμανικό κτηματολόγιο του 1670*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Καΐρειος Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2017· *Across the Aegean: Islands, Monasteries and Rural Societies in the Ottoman Greek Lands*, The Isis Press, Κωνσταντινούπολη 2018.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Θοδωρής Κουτσογιάννης

Ο **Θοδωρής Κουτσογιάννης** σπούδασε αρχαιολογία και ιστορία της τέχνης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (πτυχίο 1996· μεταπτυχιακό 2000· διδακτορική διατριβή 2008) και διεξήγαγε έρευνα στο εξωτερικό (La Sapienza, Ρώμη 1998 και 2000· Warburg Institute, Λονδίνο 2001-2002· Scuola Normale Superiore, Πίζα 2003· Istituto di Studi Umanistici, Φλωρεντία 2005-2008· Πανεπιστήμιο Princeton 2011). Από το 2009 εργάζεται ως Έφορος της Συλλογής Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων. Έχει διδάξει ιστορία της νεότερης τέχνης ως επισκέπτης καθηγητής (στα Πανεπιστήμια Αθηνών, Θεσσαλίας και Πάτρας, καθώς και στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο) και έχει επιμεληθεί σημαντικές εκθέσεις της Βουλής των Ελλήνων, του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και της Δημοτικής Πινακοθήκης Χανίων. Έχει συμμετάσχει σε πολλά διεθνή συνέδρια και έχει δημοσιεύσει δοκίμια σε σύμμεικτους τόμους, καθώς και μία μονογραφία για τον φιλελληνισμό στις τέχνες (2017). Μελετά τη νεότερη ευρωπαϊκή τέχνη, ιδίως αναφορικά με την πρόσληψη της αρχαιότητας και με ελληνικές πτυχές του νεότερου εικαστικού πολιτισμού.

Ιουλία Κανδήλα

Η **Ιουλία Κανδήλα** είναι πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, με ειδίκευση στις Βυζαντινές και Νεοελληνικές Σπουδές, και διδάκτωρ του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Διατελεί συντονίστρια εκπαιδευτικού έργου στο Περιφερειακό Κέντρο Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού (ΠΕΚΕΣ) Θεσσαλίας. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντά της κινούνται στον χώρο της ιστορίας της εκπαίδευσης και της τοπικής ιστορίας και του πολιτισμού. Μελέτες και άρθρα της έχουν δημοσιευθεί σε επιστημονικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων και σε αυτοτελείς εκδόσεις.

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης

Ο **Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης** γεννήθηκε στα Ιωάννινα το 1974. Το 1996 αποφοίτησε από το Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου και το 2004 ανακηρύχθηκε διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. Έχει διδάξει στα Πανεπιστήμια Δυτικής Μακεδονίας και Ιωαννίνων, καθώς και στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Σήμερα υπηρετεί ως αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ). Έχει συγγράψει τα εξής βιβλία (μεταξύ άλλων): *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-46)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2011· *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2016· *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος: Το Μικρασιατικό Ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2016.

Ανδρέας Ι. Καραμάνος

Ο κ. **Ανδρέας Καραμάνος** είναι ομότιμος καθηγητής Γεωργίας στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΓΠΑ). Διετέλεσε πρόεδρος και αντιπρόεδρος, καθώς και πρόεδρος του Τμήματος Επιστήμης Φυτικής Παραγωγής του ΓΠΑ. Από το 2003 έως το 2007 υπηρέτησε ως γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Εκλέχθηκε δύο φορές πρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής (Steering Committee) της Εκπαίδευσης για Αειφόρο Ανάπτυξη του Οικονομικού Συμβουλίου του ΟΗΕ για την Ευρώπη. Είναι μέλος της Επιτροπής Μελέτης των Επιπτώσεων της Κλιματικής Αλλαγής (ΕΜΕΚΑ) της Τραπέζης της Ελλάδος, υπεύθυνος για τη μελέτη των επιπτώσεων στη γεωργία. Έχει αναγορευθεί επίτιμος διδάκτωρ του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και είναι αντιπρόεδρος της Ελληνικής Γεωργικής Ακαδημίας. Είναι μέλος του συμβουλίου του Φορέα Διασφάλισης και Πιστοποίησης της Ποιότητας της Ανώτερης Εκπαίδευσης (ΔΙΠΑΕ) της Κύπρου.